

بررسی اثر صنعت گردشگری بین المللی بر رشد اقتصادی: مطالعه بین کشوری با کمک تخمین زن گشتاورهای تعمیم یافته سیستمی

مانا خوشکام^{*}، بهناز صبوری^۲، زاهد قادری^۳

۱ استادیار، گروه جهانگردی و هتلداری، دانشکده مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران غرب، تهران، ایران.
۲ استادیار، گروه اقتصاد، دانشکده اقتصاد و حسابداری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، تهران، ایران.
۳ استادیار، گروه مدیریت بازرگانی، دانشکده مدیریت، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

چکیده

این تحقیق به بررسی تأثیر صنعت گردشگری بر رشد اقتصادی ۸۲ کشور مختلف توسعه یافته و در حال توسعه می پردازد که براساس میزان دسترسی به داده ها انتخاب شده اند (در دوره زمانی ۱۹۹۵ - ۲۰۱۶). متوسط رشد سالیانه سرانه واقعی در پنج زیر دوره ۴ ساله و زیر دوره ۲ ساله ۲۰۱۵ - ۲۰۱۶ انتخاب شده و تعداد گردشگران بین المللی ورودی به و خروجی از هر کشور به عنوان جانشین های متغیر گردشگری در نظر گرفته شده اند. متغیرها عبارتند از: درجه توسعه یافتگی، نرخ سرمایه گذاری فیزیکی، نرخ سرمایه انسانی، درجه باز بودن تجاری، هزینه های مصرفی دولت، نرخ تورم، نوسانات نرخ رشد و حقوق سیاسی. اثر متغیرهای توضیحی بر رشد اقتصادی کشورهای مورد بررسی با روش گشتاورهای سیستمی داده های تابلویی پویا سه بار برآورد شده اند؛ نخست با کمک لگاریتم تعداد گردشگران بین المللی ورودی به عنوان متغیر جانشین توسعه گردشگری، دوم با کمک متغیر لگاریتم تعداد گردشگران بین المللی خروجی و سرانجام با لحاظ هر دو متغیر به عنوان متغیرهای جانشین توسعه گردشگری. نتایج حاصل از برآورد تجربیات سه مدل نشان می دهد که اثر ورودی و خروجی گردشگری بر رشد اقتصادی، مثبت و معنادار است و ضرایب سایر متغیرهای توضیحی نیز از لحاظ نظری دارای علامت های مورد انتظار هستند.

تاریخ دریافت: ۹۷/۷/۲۵

تاریخ پذیرش: ۹۸/۳/۲۵

کلید واژه ها:

گردشگران ورودی، گردشگران خروجی، رشد اقتصادی، کشورهای توسعه یافته، کشورهای در حال توسعه، روش گشتاورهای سیستمی داده های تابلویی پویا.

مقدمه

امروزه صنعت گردشگری به عنوان موتور اشتغال در اقتصاد ملی و منطقه ای در تمامی عرصه های بین المللی شناخته شده و توسعه چشمگیری یافته است (اصلان، ۲۰۱۶). بسیاری از کشورها از این طریق توانسته اند بر مشکلات اقتصادی خویش فائق آیند: از جمله پایین بودن سطح درآمد سرانه، بیکاری و کمبود درآمدهای ارزی. در سال ۲۰۱۷ تعداد گردشگران بین المللی، در مجموع، به بیش از ۱/۳ میلیارد نفر رسیده و درآمدی بالغ بر ۱/۴ تریلیون دلار آمریکا عاید کشورهای جهان کرده است (سازمان جهانی گردشگری، ۲۰۱۸).

با مطالعه بازارهای گردشگری به این نتیجه می توان رسید که توزیع جغرافیایی درآمد حاصل از گردشگری در جهان یکسان نیست، طبق آمار موجود، ۸۰ درصد درآمد و اشتغال ناشی از این صنعت مختص به کشورهای اروپایی و آمریکای شمالی است و از ۲۰ درصد باقیمانده، تنها ۵.۲ درصد به منطقه خاورمیانه اختصاص دارد که با توجه به پتانسیل های بالای این کشورها در

منطقه، سهم بسیار اندکی است.

در این حوزه، بسیاری از فعالیت‌های اقتصادی با زیرساخت‌های گردشگری مرتبط هستند و باتوجه به ماهیت بین‌بخشی و چندگانه گردشگری، می‌توان به این موارد مهم اشاره کرد: حمل‌ونقل عمومی، شرکت‌های اجاره خودرو، خطوط هوایی، خطوط دریایی، هتل‌ها و مراکز اقامتی، رستوران‌ها و خدمات پذیرایی، مکان‌های تفریحی و سرگرمی. می‌توان چنین ادعا کرد که گردشگری، فعالیتی اقتصادی است که سالیانه میلیاردها دلار در آن مبادله می‌شود و به لحاظ اقتصادی دارای اهمیت بسیار بالایی است و ضریب فزاینده‌ی بالایی در اقتصاد و ایجاد اشتغال دارد (صمدی، ۱۳۸۳). امروزه اقتصاد بسیاری از کشورهای کمتر توسعه‌یافته به گونه‌ای برنامه‌ریزی شده است که بتوانند به رشد اقتصادی مناسب در صنعت گردشگری دست یابند. از سویی دیگر، رشد گردشگری نیز متأثر از رشد کلی اقتصادی است. به‌عبارتی دیگر، دو عامل رشد اقتصادی و رشد گردشگری با یکدیگر ارتباطی تنگاتنگ دارند.

باتوجه به فرضیه‌ی صادرات منجر به رشد (ELG)^۱، گردشگری به‌نوعی صادرات نامرئی است و تنها تفاوت آن با صادرات کالا و خدمات این است که مصرف‌کننده در کشور میزبان است (مارین^۲، ۱۹۹۲). فرضیه‌ی دیگری که در ادبیات اقتصادی به فرضیه گردشگری منجر به رشد (TLG)^۳ معروف شده و حالتی خاص از آن محسوب می‌شود، بر این اساس است؛ رشد اقتصادی یک کشور، نه تنها تابعی از نیروی کار، سرمایه، صادرات و سایر عوامل مؤثر در اقتصاد آن کشور است، بلکه متأثر از عواملی است چون تعداد ورودی گردشگران به آن کشور. بنابراین گردشگری از مسیرهای مختلف می‌تواند بر اقتصاد هر کشور و منطقه‌ای تأثیر بگذارد (کورتس و پولینا^۴، ۲۰۰۶).

براین اساس، سازمان جهانی گردشگری در سال ۲۰۱۲ برای سنجش اثرات اقتصادی صنعت گردشگری پنج محور اصلی را پیشنهاد داده است: ۱. افزایش تولید ناخالص داخلی ۲. ورود ارز ۳. اشتغال ۴. ضریب تکاثر و ۵. کمک به افزایش درآمدهای دولتی. صنعت گردشگری که به‌نوعی صنعتی خدماتی است و چون خدمات یکی از عوامل تولید یا ارزش‌افزوده در محاسبه‌ی تولید ناخالص داخلی یک کشور محسوب می‌گردد، نتیجه درآمد حاصل از صنعت گردشگری در تولید ناخالص داخلی محسوب می‌شود و به‌صورت مستقیم بر رشد اقتصادی کشورها اثرگذار است (UNWTO^۵، ۲۰۱۲). صنعت گردشگری می‌تواند تأثیر شگفت‌آور و غیرمستقیمی بر رشد اقتصادی داشته باشد. همان‌طور که گردشگری تعامل زیادی با فعالیت‌های اقتصادی دیگر دارد، این فعالیت‌ها به صنعت گردشگری، کالا و یا خدمات ارائه می‌دهند و یا محصول آن را مصرف می‌کنند: در این راستا، این فعالیت‌ها همراه با رشد صنعت گردشگری رشد خواهند کرد (مارین، ۱۹۹۲). به این معنا که گردشگری می‌تواند موتوری در راه رشد اقتصادی و موجب پیشرفت خود و سایر فعالیت‌ها شود (UNWTO، ۲۰۱۲). آمارهای تعداد ورود گردشگران بین‌المللی و درآمد حاصل از گردشگری در سطح جهانی، در مناطق مختلف و در سال‌های ۱۹۹۰ - ۲۰۱۵ نشان می‌دهد که هرچه تعداد ورود گردشگر بین‌المللی در سطح جهانی افزایش یابد، درآمد حاصل از آن نیز افزایش می‌یابد. از این رو، صنعت گردشگری می‌تواند راهکار مناسبی برای کسب درآمدهای ارزی سرشار برای کشورها و در نتیجه رشد اقتصادی به شمار رود.

هدف این تحقیق، بررسی تأثیر ورود و خروج گردشگران بر رشد اقتصادی در ۸۲ کشور توسعه‌یافته و در حال توسعه منتخب در دوره زمانی ۱۹۹۵-۲۰۰۶ است. این کشور براساس فاکتور دسترسی به داده‌های متغیرهای کنترل و وابسته انتخاب شده‌اند. در تحقیق حاضر، به دلیل کارایی بیشتر، روش گشتاورهای تعمیم‌یافته سیستمی نسبت به روش‌های رقیب، از تخمین‌زن System-GMM برای برازش مدل استفاده شده است. در این مطالعه علاوه بر متغیر کنترل‌کننده، فاکتورهای دیگر نیز مورد بررسی قرار گرفته‌اند: از جمله تعداد گردشگران ورودی و به و خروجی از مرز بین‌المللی هر کشور، متغیرهای نرخ رشد جمعیت، سرمایه انسانی و فیزیکی، هزینه‌های مصرفی دولت، نرخ تورم، نوسانات رشد اقتصادی، درجه بازبودن تجاری و حقوق

1. Export Led Growth
2. Marin
3. Tourism Led Growth
4. Cortes & Pulina
5. World Tourism Organization United Nation

سیاسی.

براین اساس و با هدف پاسخ به سؤال‌های مطرح‌شده، مطالعه حاضر در پنج قسمت اصلی تنظیم شده است. در ادامه پس از مقدمه در بخش ادبیات پژوهش، مبانی نظری و تجربی مطرح می‌شود. در قسمت دوم روش تحقیق معرفی و نحوه محاسبه رشد اقتصادی تبیین می‌شود. در قسمت سوم معرفی و توصیف متغیرهای تحقیق همراه با بخش‌های مجزا بیان خواهد شد. در قسمت چهارم پس از توصیف داده‌ها، نتایج حاصل از برآورد با روش گشتاورهای سیستمی داده‌های تابلویی پویا از آن ارائه شده است. قسمت پنجم نیز مشتمل بر نتیجه تحقیق و درنهایت ارائه پیشنهادات است.

مبانی نظری و پیشینه تحقیق

یکی از مهم‌ترین مسائل کشورهای جهان، رشد اقتصادی است و یکی از شاخص‌های کمی سنجش، میزان پیشرفت اقتصاد کشورها. عوامل متعددی از این شاخص تأثیر می‌پذیرند، لذا ظرفیت‌های صنعت گردشگری به چند دلیل باید مورد توجه قرار گیرد: ورود گردشگران خارجی را همانند توسعه زیرساخت‌ها، ایجاد فرصت‌های شغلی، افزایش صادرات، افزایش تقاضای کالاهای داخلی و افزایش امکان سرمایه‌گذاری خارجی می‌توان تقویت کرد و با درک موقعیت برتر این صنعت در الگوهای مختلف توسعه اقتصادی، موجب رشد اقتصادی کشور شد. در این میان، نکته اصلی، چگونگی شکل‌گیری فرایند رشد است (نرگسی و همکاران، ۱۳۹۷). بحث الگوهای رشد برون‌زا و اینکه چه عواملی بر نرخ رشد تأثیرگذار می‌باشند، در ایجاد ارتباط میان گردشگری و رشد اقتصادی اهمیت بسیار دارد. در مدل‌های رشد برون‌زا، هرگونه تغییر فناوری‌ای خارج از مدل شکل گیرد. تأثیر سیاست‌های دولت نیز سطحی هستند و پس از یک دوره از بین می‌روند. به عبارت دیگر، ممکن است سیاست‌ها نرخ رشد را موقتاً افزایش دهند و اقتصاد در یک مسیر رشد متوازن قرار گیرد، اما در بلندمدت به سطح اولیه خود بازمی‌گردند (شریفی رنانی و همکاران، ۱۳۸۸).

فرضیه صادرات منجر به رشد (ELGH)، بیان می‌کند که رشد اقتصادی به‌وسیله‌ی افزایش در میزان نیروی کار و سرمایه‌گذاری و توسعه صادرات حاصل می‌شود. فرضیه گردشگری منجر به رشد مستقیماً از این فرضیه (TLGH) اقتباس شده است؛ زیرا اولاً گردشگری بین‌المللی به‌عنوان یک منبع تأمین مالی، نوعی صادرات جدید محسوب می‌شود و ثانیاً، یک عامل راهبردی بالقوه برای رشد و توسعه اقتصادی به حساب می‌آید که مبنای بسیاری از مطالعات اقتصادی در سطح جهانی قرار گرفته و در بیشتر موارد درستی آن به اثبات رسیده است (کورتس و پولینا، ۲۰۰۶).

با این که در مورد سهم صنعت گردشگری در توسعه اقتصادی میان محققان اتفاق نظر وجود ندارد (بیانچی، ۲۰۱۸؛ پاراماتی و همکاران، ۲۰۱۷)، اما از آنجا که بی‌ثباتی اقتصادی بر تقاضای گردشگری اثر منفی دارد، مهم‌ترین علت توسعه اقتصادی گردشگری در اغلب کشورها را می‌توان بهره‌برداری از منافع اقتصادی آن دانست. گرچه دلایل دیگری نیز در این مورد ارائه می‌گردند (راسخی، ۱۳۹۶). به این صورت که اگر گردشگری به دلیل تعامل زیاد با دیگر فعالیت‌های اقتصادی رونق یابد، سایر فعالیت‌های اقتصادی که به آن کالا یا خدمت ارائه می‌دهند و یا محصول آن را مصرف می‌کنند نیز رونق می‌یابند. گردشگری می‌تواند به عنوان موتور برای رشد اقتصادی عمل کند و سایر فعالیت‌های مرتبط را نیز به دنبال خود توسعه دهد (شورای جهانی مسافرت و گردشگری، ۲۰۱۹). از سوی دیگر، رشد اقتصادی نیز بر توسعه گردشگری مؤثر است. رشد اقتصادی، با توسعه خدمات، تسهیلات و تأسیسات گردشگری از جمله توسعه حمل‌ونقل و راه‌ها، توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات (ICT)، توسعه اماکن اقامتی و پذیرایی، توسعه بهداشت عمومی و همچنین توسعه تسهیلات تفریحی و امور رفاهی، سبب توسعه صنعت گردشگری می‌شود. از این فرایند، به‌عنوان زنجیره تأمین یاد می‌شود (سازمان جهانی گردشگری، ۲۰۱۸). در مورد تأثیر و تأثر متقابل گردشگری و توسعه اقتصادی، پژوهش‌های زیادی صورت گرفته‌اند و سازمان‌های تخصصی همچون

سازمان جهانی گردشگری، بانک جهانی، شورای جهانی مسافرت و گردشگری با آمار و ارقام مستند این رابطه را اثبات کرده‌اند. به‌عنوان مثال، شورای جهانی مسافرت و گردشگری در جدیدترین گزارش خود در سال ۲۰۱۹، به بررسی سهم کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه یا کمتر توسعه‌یافته، در توسعه اقتصادی پرداخته و بدین نتیجه رسیده است که سهم کشورهای در حال توسعه در این میان روزبه‌روز بیشتر خواهد شد (شورای جهانی مسافرت و گردشگری، ۲۰۱۹). براساس همین گزارش، صنعت گردشگری ۱۰/۴٪ از کل تولید ناخالص جهان (GDP) را به خود اختصاص داده و ۳۱۹ میلیون شغل ایجاد کرده است، طوری که از هر ۱۰ شغل در دنیا، یک شغل متعلق به صنعت گردشگری و مسافرت می‌باشد (شورای جهانی مسافرت و گردشگری، ۲۰۱۹). همچنین گزارشات سازمان جهانی گردشگری نشان می‌دهد که ورود گردشگران بین‌المللی و میزان هزینه کرد آن‌ها در کشور مقصد مستقیماً به رشد اقتصادی آن کشور منجر می‌شود و در این راستا، کشورها و مقاصد گردشگری برای جذب بیشتر گردشگران و هزینه کرد بالاتر گردشگران مدام در رقابت تنگاتنگ بوده و اقدامات مهمی در این راستا انجام داده‌اند (سازمان جهانی گردشگری، ۲۰۱۸). گزارش اخیر در گردشگری بین‌المللی و بارومتر سازمان جهانی گردشگری نشان می‌دهد که گردشگری توانسته سهم بارزی در اقتصاد کشورها و به‌ویژه کشورهای در حال توسعه داشته باشد. براساس همین گزارش، در سال ۲۰۱۸، در سراسر جهان حدود ۱.۴ میلیارد گردشگر بین‌المللی داشته‌ایم که این نرخ نسبت به سال ۲۰۱۷ حدود ۶ درصد رشد نشان می‌دهد. این گردشگران به‌طور مستقیم ۱.۵ میلیارد دلار آمریکا درآمد ایجاد کرده‌اند. همچنین گزارشات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری نشان می‌دهد که در سال ۱۳۹۷، حدود ۵.۴ میلیون گردشگر خارجی وارد ایران شده و چیزی بالغ بر ۶ میلیارد دلار درآمد ایجاد کرده‌اند (معاونت گردشگری سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۹۸).

علاوه بر تحقیقات سازمان‌های بین‌المللی تخصصی در حوزه گردشگری، مطالعات آکادمیک و اجرایی زیادی به بررسی این ارتباط پرداخته‌اند که به تعدادی از مهم‌ترین این مطالعات در داخل و خارج اشاره می‌شود. طیبی و همکاران، در مطالعه‌ای دیگر، به بررسی رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی در ایران و کشورهای سازمان توسعه و همکاری اقتصادی^۱ پرداخته‌اند؛ به‌علاوه‌ی چین، هنگ‌کنگ، مالزی، روسیه و تایلند در سال‌های ۱۹۹۵ - ۲۰۰۵. آن‌ها از روش خودتوضیح‌برداری تابلویی استفاده کرده‌اند. نتایج حاصل از این مطالعه نشان‌دهنده رابطه علی دوطرفه بین این دو متغیر است.

شریفی نارانی و همکاران (۱۳۸۸) نیز با استفاده از رویکرد خودتوضیحی با وقفه گسترده و روش ARDL و بهره‌گیری از داده‌های فصلی در دوره ۱۳۸۸-۱۳۶۸ به مطالعه اثر گردشگری در اقتصاد ایران پرداخته‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهند که در ایران، سرانه سرمایه‌گذاری در صنعت گردشگری و همچنین ورود سرانه گردشگران به کشور می‌تواند تاثیر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی ایران داشته باشد. یآوری و همکاران (۱۳۸۹)، در مطالعه خود تاثیر مخارج گردشگری بر رشد اقتصادی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی را با استفاده از مدل‌های داده تابلویی پویا و داده تابلویی ایستا در دوره زمانی ۲۰۰۷-۱۹۹۰ با استفاده از روش گشتاور تعمیم‌یافته بررسی کرده‌اند. نتایج حاصل از این مطالعه نشان داد، رابطه‌ی مثبت میان مخارج گردشگری و رشد اقتصادی در این کشورها وجود دارد.

محمودنیا و همکاران (۱۳۹۰) در مطالعه خود به بررسی اثرات درآمد حاصل از صنعت گردشگری بر رشد اقتصادی کشورهای اسلامی عضو DA پرداخته‌اند، ایشان در دوره زمانی ۱۹۹۵ - ۲۰۰۶ با روش داده‌های تلفیقی میان متغیرهای موردنظر به این نتیجه رسیده‌اند که درآمدهای ناشی از گردشگری تاثیر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی این کشورها داشته است. از نتایج دیگر این مطالعه، تاثیر مثبت متغیرهای نیروی کار، سرمایه‌ی انسانی، نسبت تجارت به تولید ناخالص داخلی بر رشد اقتصادی این کشورها بوده است.

اربابیان و همکاران (۱۳۹۲)، در مطالعه خود رابطه همزمان توسعه گردشگری بر رشد اقتصادی و همچنین رابطه متقابل

رشد اقتصادی بر جذب گردشگر بین‌المللی را در کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی در دوره‌ی ۲۰۱۱-۱۹۹۵ با استفاده از روش داده‌های تابلویی همزمان مورد بررسی قرار داده‌اند. براساس نتایج به‌دست‌آمده، رابطه میان گردشگری بین‌المللی و رشد اقتصادی در کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی، نه‌تنها از طریق متغیرهای متفاوت در رشد (از جمله سرمایه فیزیکی، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، مبادلات میان‌کشوری و غیره)، بلکه از طریق بهبود در روند توسعه صنعت گردشگری می‌توان این رابطه متقابل را توسعه داد. همچنین متغیری مانند: تعداد ورود گردشگر، سرمایه فیزیکی، سرمایه‌گذاری خارجی و درجه باز بودن اقتصادی نیز اثر مثبت بر رشد اقتصاد خواهد داشت. بنابراین، ایشان نشان داده‌اند که رشد اقتصادی در این کشورها با توسعه تسهیلات و امکانات زیربنایی سبب توسعه گردشگری شده و افزایش درآمد سرانه هر یک بلنه‌الفین‌ايشورها تقاضای گردشگری بین‌المللی منجر خواهد شد.

حسنوند و خدایانه (۱۳۹۳)، در مطالعه‌ی تأثیر گردشگری بر رشد اقتصادی کشورهای در حال توسعه: با استفاده از تخمین-زن‌های اثرات ثابت و گشتاورهای تعمیم‌یافته سیستمی، به دنبال پاسخ به این سؤال هستند که آیا بخش گردشگری کشورهای در حال توسعه (شامل: کشورهای آسیایی، آفریقایی و آمریکای لاتین) منجر به رشد اقتصادی این کشورها شده است یا خیر. به همین منظور، داده‌ها در دوره‌ی زمانی ۱۹۹۹ - ۲۰۱۱ را مورد بررسی قرار داده و ارتباطی مثبت را از این مطالعه استخراج نموده‌اند.

اسدپور (۱۳۹۶)، در مطالعه خود با عنوان "بررسی رابطه صنعت توریسم با رشد اقتصادی با عنایت به سند چشم‌انداز"، با استفاده از روش ARDL در دوره زمانی ۱۹۹۵-۲۰۱۵ ارتباط معنادار دو متغیر مذکور را با بیان اثرات مثبت اقتصادی نشان داد و جذب گردشگر را بر اساس سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ با تکیه بر افزایش درآمد ملی، اشتغال‌زایی و رشد اقتصادی در درازمدت دارای تأثیر مثبت دانست.

ممی‌پور و عبدی (۱۳۹۶)، در مطالعه‌ای به بررسی اثرات سرریز فضایی گردشگری داخلی و خارجی بر رشد اقتصادی در ایران پرداخته‌اند. نقش گردشگری در سرعت همگرایی ۱۸ استان منتخب این کشور در این راستا و نتایج حاصل از مدل پانل فضایی نشان داد که رشد اقتصادی استان‌های منتخب، دارای اثرات فضایی و مکانی هستند و هر استان متأثر از استان‌های هم-جوار خود است. از این‌رو همگرایی فضایی بین این استان‌ها تأیید می‌شود. همچنین گردشگری یکی از متغیرهای مؤثر بر رشد اقتصادی استان‌ها است و اثر فضایی آن به‌لحاظ آماری معنی‌دار است. نتایج تحقیق نشان دادند که توسعه گردشگری در ایران می‌تواند سرعت همگرایی استان‌ها را افزایش دهد.

زورکی و همکاران (۱۳۹۶)، در مطالعه گردشگری با تأکید بر رقابت‌پذیری مقصد برای ۶۳ کشور منتخب، در دوره زمانی ۲۰۱۶ - ۲۰۰۷ نشان داده‌اند که تأثیر رقابت‌پذیری مقصد بر رشد ارزش افزوده حقیقی بخش گردشگری اثری مثبت داشته است. زورکی و اولیایی‌نسب در سال (۱۳۹۷)، در مطالعه‌ی تأثیر توریسم بر رفاه اقتصادی در ۵۰ کشور منتخب در جهان را در سال‌های ۲۰۱۶ - ۲۰۰۴ بررسی کردند. آن‌ها با روش برآورد مبتنی بر داده‌های تابلویی پویا و تخمین‌زن گشتاورهای تعمیم‌یافته سیستمی در قالب یک الگوی پایه و سه سناریو، به دنبال پاسخ به این سؤال هستند که آیا توریسم می‌تواند بر رفاه اقتصادی تأثیرگذار باشد یا خیر؟ نتیجه این تحقیق ارتباط مثبت توریسم و تولید ناخالص داخلی و اثرات منفی تورم را نشان داد.

یکی از مطالعات اخیر که در سال (۱۳۹۷) و توسط نرگسی و همکاران انجام شده است، گردشگری و رشد اقتصادی و توسعه مالی در ایران را در سال‌های ۱۳۶۸-۱۳۹۵ بررسی کرد؛ با استفاده از رویکرد تصحیح خطای بردار (VECM). همچنین نشان داد که نه‌تنها این دو متغیر با یکدیگر ارتباط مستقیم دارند بلکه افزایش رشد اقتصادی نیز سبب بهبود و توسعه زیرساخت‌های گردشگری کشور خواهد شد.

یوجینیو مارتین و مورالز^۱ (۲۰۰۴)، در مطالعه‌ای با عنوان گردشگری و رشد اقتصادی در کشورهای آمریکای لاتین در

دوره زمانی ۱۹۸۵ - ۱۹۹۸ به کمک روش داده‌های تابلویی به بررسی اثر توسعه‌ی گردشگری بر رشد اقتصادی در این کشورها پرداخته‌اند. آن‌ها در این مطالعه ضمن معرفی عوامل مؤثر بر رشد اقتصادی از جنبه‌های فیزیکی و اجتماعی، تأثیر گردشگری را نیز مورد بررسی قرار داده‌اند. آن‌ها بدین‌منظور کشورها را به سه گروه تقسیم کردند: با درآمد پایین، متوسط و بالا. نتایج حاصل از این مطالعه حاکی از آنند که در کشورهایی با درآمد متوسط و پایین، رشد بخش گردشگری تأثیر قابل‌توجهی بر رشد اقتصادی آن کشورها می‌گذارد. ولی توسعه‌ی گردشگری در کشورهایی با درآمد بالا با رشد اقتصادی آن کشورها ارتباطی ندارد. کورتس - جیمنز^۱ (۲۰۰۸) تأثیر احتمالی گردشگری را بر رشد اقتصادی با تمرکز بر دو کشور مهم در جهان از نظر گردشگری بررسی کرده‌اند: اسپانیا و ایتالیا در دوره‌ی زمانی ۱۹۹۰ - ۲۰۰۴. پژوهش آن‌ها بر دو بخش مهم تقسیم می‌شود: الف- به گردشگری بین‌المللی محدود نمی‌شود. ب- گردشگری داخلی را نیز در نظر می‌گیرد. البته این یک مطالعه منطقه‌ای است و برخی از معیارهای موقعیت جغرافیایی را نیز دربر گرفته. وی از روش‌های داده‌های تابلویی و برآوردکننده آرلانو و باند (۱۹۹۱)^۲ برای پانل‌های پویا استفاده کرده است. نتایج نشان می‌دهند که گردشگری داخلی و بین‌المللی بر رشد اقتصادی منطقه‌ای اثر مثبت و مهمی دارند. مهم‌ترین این نتایج نشان می‌دهند که عامل اقتصادی مهم در اسپانیا، گردشگری داخلی است، در حالی که برای ایتالیا گردشگری بین‌المللی حائز اهمیت است.

فایسا و همکاران^۳ (۲۰۰۹)، نقش بالقوه گردشگری در رشد اقتصادی و توسعه را در یک چارچوب نئوکلاسیکی مورد بررسی قرار داده و این کار را با استفاده از داده‌های تلفیقی ۴۲ کشور آفریقایی در سال‌های ۱۹۹۵ - ۲۰۰۴ انجام داده‌اند. طبق این نتایج، درآمدهای حاصل از گردشگری در این کشورها به‌طور چشمگیری به هر دو سطح فعلی تولید ناخالص داخلی و رشد اقتصادی کشورهای جنوب صحرائ آفریقا کمک می‌کند؛ به شکل سرمایه‌گذاری در سرمایه‌های فیزیکی و انسانی. یافته‌های آن‌ها حاکی از آن است که کشورهای آفریقایی می‌توانند به کمک تقویت راهبردی صنعت گردشگری، رشد اقتصادی کوتاه‌مدت خود را بالا ببرند.

جیمنز و پولینا^۴ (۲۰۱۰) در مطالعه‌ای به بررسی رابطه‌ی علی بین توسعه گردشگری داخلی و رشد اقتصادی برای کشورهای درحال توسعه پرداخته‌اند: مانند اسپانیا و ایتالیا در دوره‌ی زمانی ۱۹۵۰ - ۱۹۶۰. آن‌ها با استفاده از روش تجربی براساس آزمون‌های همبستگی و چندمتغیره و علیت گرنجر دریافتند که میان تعداد گردشگران ورودی و رشد اقتصادی در هر دو کشور رابطه‌ای مثبت وجود دارد و رابطه بین این دو متغیر از گردشگری به‌سوی رشد اقتصادی است.

شوبرت و همکاران^۵ (۲۰۱۱) با مطالعه تجربی، اثر رشد اقتصادی و تقاضای گردشگری محلی را در سال‌های ۱۹۷۰ - ۲۰۰۸ در مناطق آنتیگو و باربودا بررسی و در این راه از روش تلفیقی استفاده کردند. نتایج این مطالعه، حاکی از آن است که گردشگری بین‌المللی، نرخ ارز و رشد اقتصادی اثر مثبت و معناداری بر یکدیگر دارند.

چتریان‌تونینو و همکاران^۶ (۲۰۱۳) در مطالعه‌ای با استفاده از داده‌های ماهانه در سال‌های (۱)۲۰۰۰-۲۰۱۰(۱۲) به بررسی رابطه میان گردشگری و رشد اقتصادی در ۴ کشور فرانسه، ایتالیا، اسپانیا و یونان پرداختند. ایشان با به‌کارگیری الگوی ساختاری VAR به رابطه‌ی علی یک طرفه از رشد اقتصادی به سمت توسعه گردشگری رسیدند.

اصلان^۷ (۲۰۱۴) در مطالعه‌ای به بررسی روابط علی میان مخارج گردشگری و رشد اقتصادی پرداخت. وی با استفاده از رابطه‌ی علیت گرنجر مربوط به کشورهای مدیترانه درحال گذر در دوره‌ی زمانی ۱۹۹۵-۲۰۱۰، به این نتیجه دست یافت که کشور پرتغال با استفاده از رابطه‌ی علی و دوطرفه میان این دو متغیر موفق بوده است، درکسورتین رابطه میان ۷ کشور اسپانیا، ایتالیا، تونس، قبرس، کرواسی، بلغارستان و یونان نمی‌تواند بر علیت میان توسعه گردشگری و رشد اقتصادی در

1. Cortés-Jiménez
2. Arrelano & Bond
3. Fayissa et al.
4. Jimenez & Pulina
5. Leitao
6. Chatziantoniou et al.
7. Aslan

کشورهای مورد مطالعه تأثیرگذار باشد.

جعفرالله^۱ (۲۰۱۵) در مطالعه خود براساس فرضیه منجر به رشد در اقتصاد نیوزیلند در دوره زمانی ۱۹۷۲-۲۰۱۰ به بررسی مخارج گردشگرهای بین‌المللی در این کشور پرداخت و تولید ناخالص ملی و برآورد نرخ قیمت ارز را مورد بررسی قرار داد. نتایج این مطالعه نشان دادند که سیاست دولت نیوزیلند بر تبلیغ مقصد گردشگری در بازارهای بین‌المللی گردشگری تأکید دارد. اصلان^۲ (۲۰۱۶) در مطالعه‌ای به بررسی روابط علی میان مخارج گردشگری و رشد اقتصادی پرداخت. وی با استفاده از روش ARDL داده‌های مربوط به کشور ترکیه را در دوره ماهیانه (۲۰۰۳(۱)-۲۰۱۲(۴) مورد بررسی قرار داد و به این نتیجه دست یافت که مخارج گردشگری همچون هزینه‌های اقامت، حمل‌ونقل، خدمات ورزشی، تورهای ساحلی، پوشاک و سوغات می‌تواند بر رشد اقتصادی ترکیه تأثیرگذار باشند.

بیلن و همکاران^۳ (۲۰۱۷) در مطالعه‌ای به بررسی رابطه علی بین رشد اقتصادی و توسعه گردشگری برای ۱۲ کشور مدیترانه در دوره زمانی ۱۹۹۵-۲۰۱۲ پرداخته و در این راه از روش پانل و رابطه علیت گرنجر بهره برده‌اند. نتایج حاصل از این تحقیق نشان دادند که سیاست‌گذاری‌ها برای دستیابی به رشد اقتصادی، نقش بسزایی در رونق اقتصادی این کشورها بر عهده دارند.

از جمله مطالعات دیگری که عامل گردشگری بین‌المللی در توسعه اقتصادی را مورد بررسی قرار دادند، می‌توان به تحقیقات زو و هوانگ (۲۰۱۸) اشاره کرد که به بررسی رابطه بین سطوح تخصصی گردشگری، تأثیر گردشگری و رشد اقتصادی پرداختند؛ با استفاده از داده‌های پانلی در ۳۱ استان چین، بین سال‌های ۱۹۹۵ - ۲۰۱۳. در مطالعه آنان از گردشگران ورودی به عنوان درصدی از جمعیت جامعه میزبان و از درآمدهای گردشگری به عنوان سهم تولید ناخالص داخلی استفاده شده است. نتایج رویکرد گشتاورهای تعمیم‌یافته‌ی سیستمی نشان می‌دهند که رابطه معناداری بین سطوح تخصصی گردشگری و رشد اقتصادی وجود دارد.

همچنین فهیمی و همکاران (۲۰۱۸) به بررسی تأثیر توسعه گردشگری بر سرمایه انسانی و اقتصادی کشورهای بزرگ اقتصادی از سال ۱۹۹۵ - ۲۰۱۵ پرداختند و به این نتیجه رسیدند که گردشگری سهم چندان بزرگی در توسعه اقتصادی این کشورها نداشته است.

کومار^۴ (۲۰۱۹)، در مطالعه خود رابطه علی میان گردشگری و رشد اقتصادی را در کشور نپال در دو دوره زمانی بلندمدت و کوتاه مدت نشان داده است. وی به کمک رابطه علیت گرنجر، سعی در بررسی روابط علی میان رشد اقتصادی، گردشگری و توسعه مالی دارد. یافته‌های این مطالعه حاکی از آن است که کشور نپال، می‌تواند رشد اقتصادی کوتاه‌مدت و بلند مدت خود را توسط گردشگران ورودی توسعه دهد.

الملائی و همکاران^۵ (۲۰۱۹) در مطالعه‌ای به بررسی روابط علی میان اثرات مثبت و منفی افزایش قیمت نفت به عنوان یک عامل در رشد اقتصادی کشور مالزی و تأثیر آن روی گردشگران ورودی به این کشور پرداخته‌اند. ایشان با استفاده از روش ARDL داده‌های مربوط به کشور مالزی را از سال‌های ۲۰۰۰-۲۰۱۶ مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه دست یافته‌اند که افزایش قیمت نفت در کوتاه‌مدت و بلندمدت تأثیر بسزایی در ورودی گردشگران خواهد داشت.

در مطالعه‌ای دیگر آنتوناکاکیس و همکاران (۲۰۱۹) به بررسی روابط مبهم بین گردشگری و رشد اقتصادی براساس یک مطالعه جامع پرداختند. با توجه به عامل تأثیر گردشگری و عملکرد اقتصادی، حدود ۱۱۳ کشور بین سال‌های ۱۹۹۵ - ۲۰۱۴ در نظر گرفته و شش معیار انتخاب شدند که منعکس‌کننده ابعاد اقتصادی، سیاسی و گردشگری کشورها بودند. در این مطالعه از مدل Autoregressive vector استفاده شده است که در مقایسه با مطالعات قبلی این امکان را فراهم می‌کند که داده‌ها

1. Jaforullah
2. Aslan
3. Bilen
4. Kumar
5. Al-Mulali et al.

هرگونه وابستگی اقتصاد گردشگری را در میان این خوشه‌ها بدون هیچ‌گونه پیش‌شرطی بیانند. به‌طور کلی، فرضیه رشد اقتصادی گردشگری در کشورهای در حال توسعه، غیردموکراتیک و با درجه بوروکراسی بالا و تخصص پایین گردشگری، تأیید شده است. برعکس، رابطه دوطرفه برای اقتصادی‌های قوی، پیشرفته و دموکراتیک با اثربخشی سطوح دولتی شکل گرفته است.

روش تحقیق

در این مقاله، به‌پیروی از مطالعه سیمنودیچ و کولیش^۱ (۲۰۱۶) و به منظور بررسی اثر صنعت گردشگری (تعداد گردشگر-های ورودی و خروجی از هر کشور) بر رشد درآمد سرانه، از معادله همگرایی استفاده شده است. این معادله از مدل رشد نئوکلاسیک با فرض سطوح پایدار متفاوت برای کشورها استخراج می‌شود. تصریح عمومی این مدل به صورت ذیل است:

(۱)

$$\frac{\ln(\text{GDP}_{i,t}) - \ln(\text{GDP}_{i,t-\tau})}{\tau} = \eta_i + \beta \ln(\text{GDP}_{i,t-\tau}) + \lambda \ln(\text{TUR}_{i,t}) + \theta \ln(\text{Z}_{i,t}) + \xi_t + \varepsilon_{i,t}$$

در معادله (۱)، $\ln(\text{GDP}_{i,t})$ لگاریتم GDP سرانه کشور i در دوره t و $\ln(\text{GDP}_{i,t-\tau})$ لگاریتم GDP سرانه کشور در ابتدای هر زیردوره می‌باشد. از متغیر $\ln(\text{GDP}_{i,t-\tau})$ در مدل تحت عنوان شاخص عقب ماندگی استفاده می‌شود. براساس فرضیه همگرایی، انتظار می‌رود مقدار ضریب β بین صفر و منفی یک باشد. TUR تعداد گردشگرهای بین‌المللی ورودی و خروجی هر کشور و $\text{Z}_{i,t}$ شامل متغیرهای کنترل‌کننده رشد GDP سرانه است، مانند: نرخ رشد جمعیت، سرمایه انسانی و فیزیکی، هزینه‌های مصرفی دولت، نرخ تورم، نوسانات رشد اقتصادی، درجه باز بودن تجاری و حقوق سیاسی (تمامی متغیرها به جز نرخ تورم و نوسانات رشد اقتصادی به صورت لگاریتمی وارد مدل شده‌اند). ξ_t و η_i به ترتیب اثرات ثابت زمانی و مکانی هستند. براساس نتایج اسلام^۲ (۲۰۰۳) و کسلی و همکاران^۳ (۱۹۹۶) استفاده از داده‌های سالیانه برای تخمین معادله (۱) سبب می‌شود، ضرایب متغیرهای مدل، تحت تأثیر نوسانات کوتاه‌مدت، کوچک تخمین زده شوند. به خصوص ضریب متغیر همگرایی، از این رو آن‌ها استفاده از داده‌های میانگین‌گیری شده را توصیه می‌کنند. در این حالت، تمامی متغیرهای موجود در مدل به صورت میانگین در هر زیردوره خواهند بود. در این تحقیق، زیردوره‌های چهار ساله در نظر گرفته می‌شوند. جمله خطای تصادفی است که طبق فرض، مستقل از زمان t و مکان i می‌باشد.

۱- روش تخمین

به منظور تخمین معادله (۱) می‌توان از هر دو نوع داده‌های مقطعی و داده‌های پانلی استفاده کرد. اما به خاطر وجود ساختار پویا در این معادله، دو ناسازگاری بالقوه در تخمین با داده‌های مقطعی وجود دارد: تورش ناشی از حذف متغیر و تورش ناشی از درون‌زایی (سانگاریدز^۴ ۲۰۰۲، ص ۳۵۸). در تخمین معادله (۱) با استفاده از داده‌های مقطعی، فرض می‌شود، جمله η_i مستقل از متغیرهای توضیحی بوده و جزئی از جمله خطا در نظر گرفته می‌شود. اما کسلی و همکاران (۱۹۹۶) براساس ساختار پویای این معادله نشان داده‌اند، که:

$$E[\eta_i(\ln(\text{GDP}_{i,t-\tau}))] = E[\eta_i(\beta \ln(\text{GDP}_{i,t-2\tau}) + \theta \text{Z}_{i,t} + \eta_i + \varepsilon_{i,t})] \neq 0 \quad (2)$$

1. Simnudić and Kuliš
2. Islam
3. Caselli et al.
4. Tsangarides

چون $E[\eta_i^2] \neq 0$ است، بنابراین، حذف اثرات ویژه کشوری در روش حداقل مربعات معمولی با داده‌های مقطعی منجر به تورش ناشی از حذف یک متغیر مهم می‌شود. در تخمین مدل (۱) با استفاده از داده‌های پانلی چند ملاحظه مهم وجود دارند. اولاً به خاطر ارتباط بین η_i و متغیرهای توضیحی، مدل استفاده از روش اثرات تصادفی برای تخمین آن مناسب نخواهد بود. دوماً به خاطر وجود مشکل درون‌زایی بین متغیرهای توضیحی و متغیر وابسته (یعنی رشد اقتصادی)، روش اثرات ثابت قادر به حل مشکل تورش درون‌زایی متغیرهای توضیحی نخواهد بود و این روش تخمین‌های ناسازگاری را ارائه خواهد داد. چون مدل (۱) با دو مشکل درون‌زایی متغیرهای توضیحی و وجود ساختار پویا مواجه است، از این رو براساس آرانو و بوند (۱۹۹۱) باید از روش تخمین‌زن حداقل مربعات دومرحله‌ای و یا از روش تخمین‌زن گشتاورهای تعمیم‌یافته^۱ استفاده کرد. به خاطر نوع ابزارهای مورد استفاده در روش تخمین‌زن حداقل مربعات د. مرحله‌ای، ممکن است واریانس ضرایب تخمینی بزرگ‌تر برآورد شوند و نتایج ناسازگاری به‌دست آیند.

از این رو، مناسب‌ترین تخمین‌زن برای مدل‌های پویای پانلی، تخمین‌زن گشتاورهای تعمیم‌یافته خواهد بود. در روش تخمین‌زن گشتاورهای تعمیم‌یافته، به‌منظور حذف تورش ناشی از وجود ارتباط بین متغیرهای توضیحی و جمله اثرات ثابت، از معادله (۱) تفاضل مرتبه اول گرفته می‌شود، که با این کار، جمله اثرات ثابت از مدل حذف خواهد شد. آنگاه برای فائق آمدن بر مشکل درون‌زایی متغیرهای مستقل، از وقفه آن‌ها به عنوان ابزار استفاده می‌شود. به‌طور کلی، این تخمین‌زن به دو دسته تقسیم می‌شود: تخمین‌زن تفاضل مرتبه اول (ارائه‌شده توسط آرانو و بوند (۱۹۹۱) و تخمین‌زن سیستمی گشتاورهای تعمیم‌یافته (ارائه‌شده توسط بلوندل و بوند (۱۹۹۸). آرانو و بوند (۱۹۹۱) پیشنهاد دادند که از وقفه متغیرهای وابسته در سطح به‌عنوان ابزار استفاده شود. اما بلوندل و بوند (۱۹۹۸) و بوند، جانگر و بیکر^۲ (۱۹۹۵) نشان دادند که وقفه متغیرها در سطح، ابزارهای ضعیفی برای معادله رگرسیونی در تفاضل هستند. برای حل این مشکل، بلوندل و بوند (۱۹۹۸) تخمین‌زن گشتاورهای تعمیم‌یافته سیستمی را پیشنهاد داده‌اند که در یک سیستم، رگرسیون در سطح را با رگرسیون در تفاضل‌ها ترکیب می‌کند. البته باید بگوییم که نتایج به‌دست‌آمده از روش تخمین‌زن گشتاورهای تعمیم‌یافته داده‌های تابلویی بر پایه صحت فرضیه‌هایی که بر آن‌ها بنا شده‌اند، معتبر خواهند بود. بدین منظور، عموماً از دو آماره m_j و سارگان^۳ استفاده می‌شود. آماره m_j برای آزمون نبود خودهمبستگی سریالی در جملات خطا و آماره سارگان برای آزمون اعتبار ابزارهای به‌کاربرده‌شده در مدل است. در این تحقیق، به دلیل کارایی بیشتر روش تخمین‌زن گشتاورهای تعمیم‌یافته سیستمی نسبت به روش تخمین‌زن‌های رقیب، از تخمین‌زن System-GMM برای برازش مدل (۱) استفاده شده است.

۲- داده‌ها

در این تحقیق، به‌منظور بررسی تأثیر گردشگری بر رشد اقتصادی، براساس میزان دسترسی به داده‌های متغیرهای کنترل و وابسته، اطلاعات مربوط به ۸۲ کشور (که در جدول ۱ ارائه شده‌اند) در دوره زمانی ۱۹۹۵ - ۲۰۱۶ از وب‌سایت بانک جهانی جمع‌آوری شده است. براساس مباحث مربوط به تخمین مدل تحقیق، (مدل (۱) دوره زمانی مذکور به پنج زیردوره ۴ ساله یعنی ۱۹۹۵ - ۱۹۹۸، ۱۹۹۹ - ۲۰۰۲، ...، ۲۰۱۱ - ۲۰۱۴ و زیردوره دو ساله ۲۰۱۵ - ۲۰۱۶ تقسیم‌بندی شده است. متوسط رشد سالانه GDP سرانه واقعی (به قیمت ثابت دلار ۲۰۱۰) در هر زیردوره به عنوان جانشین نرخ رشد اقتصادی انتخاب شده است. لگاریتم تعداد گردشگرهای بین‌المللی ورودی و خروجی هر کشور به‌عنوان جانشین‌های متغیر گردشگری انتخاب شده‌اند. براساس ادبیات اقتصادی مرور شده در این تحقیق، انتظار می‌رود هر دو متغیر بر رشد اقتصادی اثر مثبتی داشته باشند. سایر متغیرهای توضیحی در این تحقیق عبارت‌اند از: لگاریتم GDP سرانه واقعی در ابتدای هر زیردوره که به‌عنوان جانشین درجه توسعه‌یافتگی می‌باشد. براساس نظریه همگرایی درآمد سرانه، انتظار می‌رود بین رشد اقتصادی و درآمد سرانه رابطه‌ای منفی وجود داشته باشد. لگاریتم تشکیل سرمایه (به‌صورت درصدی از GDP) به‌عنوان جانشینی برای نرخ سرمایه‌گذاری فیزیکی و

۱- برای مطالعه می‌توانید به (1991) Arrelano and Bound و (1998) Blundell and Bound مراجعه نمایید.

2. Bound, Jaeger and Baker (1995)

3. Sargm

متوسط سال‌های تحصیل به‌عنوان جانشینی برای نرخ سرمایه انسانی استفاده می‌شود. انتظار می‌رود با افزایش نرخ انباشت سرمایه فیزیکی و انسانی، نرخ رشد نیز افزایش یابد. با افزایش نرخ رشد جمعیت نیز، نرخ رشد GDP سرانه کاهش می‌یابد. از لگاریتم کل تجارت (به صورت درصدی از GDP جمع صادرات و واردات به صورت درصدی از GDP) به‌عنوان جانشینی برای درجه باز بودن تجاری استفاده می‌شود. انتظار می‌رود تجارت از طریق ارزآوری، انتقال تکنولوژی و انتقال سرمایه، بر رشد GDP سرانه کشورها اثر مثبتی داشته باشد. لگاریتم هزینه‌های مصرفی دولت (به‌صورت درصدی از GDP) براساس ادبیات اقتصادی انتظار می‌رود با افزایش سهم آن در GDP، از طریق جانشینی جبری منجر به کاهش میزان سرمایه‌گذاری و GDP گردد. براساس تئوری‌های اقتصادی، انتظار می‌رود، لگاریتم نرخ تورم، بر رشد اقتصادی اثر منفی داشته باشد. نوسانات رشد GDP سرانه واقعی در هر زیردوره به‌عنوان جانشینی برای نوسانات نرخ رشد انتخاب شده است. براساس پیش‌بینی‌های تئوری‌های اقتصادی، ممکن است بی‌ثباتی رشد اقتصادی هم به صورت یک مانع عمل نماید و هم به صورت یک محرک برای رشد اقتصادی. شاخص حقوق سیاسی، میزان آزادی در روند انتخابات، پلورالیسم سیاسی، مشارکت و عملکرد دولت را اندازه‌گیری می‌کند. حقوق سیاسی به‌عنوان جانشین درجه باز بودن سیاسی هر کشور انتخاب شده است. انتظار می‌رود بین این متغیر و رشد GDP سرانه هر کشور رابطه‌ای مثبت وجود داشته باشد. مقدار عددی این متغیر بین ۱ (کشوری با بهترین شرایط حقوق سیاسی) و ۷ (کشوری با بدترین شرایط حقوق سیاسی) در نوسان است. براین اساس، چون مقادیر عددی این شاخص معکوس است، لذا انتظار می‌رود علامت ضریب این متغیر منفی باشد. متغیر موهومی زمان برای هر زیردوره به کنترل اثرات زمانی و تغییرات متوسط نرخ رشد اقتصادی در زیردوره‌های مختلف وارد مدل می‌شوند.

۳- معرفی و توصیف متغیرهای تحقیق

۳-۱ معرفی متغیرهای تحقیق

در این تحقیق، به منظور بررسی تأثیر گردشگر بین‌المللی بر رشد اقتصادی، براساس میزان دسترسی به داده‌های متغیرهای کنترل و وابسته، اطلاعات مربوط به ۸۲ کشور (که در جدول ۱ ارائه شده‌اند) در دوره زمانی ۱۹۹۵ - ۲۰۱۶ از وبسایت بانک جهانی جمع‌آوری شده است. براساس مباحث مربوط به تخمین مدل تحقیق مدل (۱) دوره زمانی مذکور به پنج زیردوره ۴ ساله یعنی ۱۹۹۵ - ۱۹۹۸، ۱۹۹۹ - ۲۰۰۲، ۲۰۰۳ - ۲۰۱۱، ۲۰۱۲ - ۲۰۱۴ و زیردوره دو ساله ۲۰۱۵ - ۲۰۱۶ تقسیم‌بندی شده است. متوسط رشد سالیانه GDP سرانه واقعی (به قیمت ثابت دلار ۲۰۱۰) در هر زیردوره به‌عنوان جانشین نرخ رشد اقتصادی انتخاب شده است. لگاریتم تعداد گردشگرهای بین‌المللی ورودی و خروجی هر کشور به‌عنوان جانشین‌های متغیر گردشگری انتخاب شده‌اند. براساس ادبیات اقتصادی مرور شده در این تحقیق، انتظار می‌رود هر دو متغیر بر رشد اقتصادی اثر مثبتی داشته باشند. سایر متغیرهای توضیحی در این تحقیق عبارتند از: لگاریتم GDP سرانه واقعی، در ابتدای هر زیردوره که به‌عنوان جانشین درجه توسعه‌یافتگی می‌باشد. براساس نظریه همگرایی درآمد سرانه انتظار می‌رود بین رشد اقتصادی و آن، رابطه‌ای منفی وجود داشته باشد. لگاریتم تشکیل سرمایه (به‌صورت درصدی از GDP) به‌عنوان جانشینی برای نرخ سرمایه‌گذاری فیزیکی و متوسط سال‌های تحصیل به‌عنوان جانشینی برای نرخ سرمایه انسانی استفاده می‌شود. انتظار می‌رود با افزایش نرخ انباشت سرمایه فیزیکی و انسانی، نرخ رشد نیز افزایش یابد. نرخ رشد جمعیت که انتظار می‌رود، با افزایش آن نرخ رشد GDP سرانه کاهش یابد. از لگاریتم کل تجارت (به‌صورت درصدی از GDP) به‌عنوان جانشین درجه باز بودن تجاری استفاده می‌شود. انتظار می‌رود، تجارت از طریق ارزآوری، انتقال فناوری و انتقال سرمایه، اثر مثبتی بر رشد GDP سرانه کشورها داشته باشد. لگاریتم هزینه‌های مصرفی دولت (به‌صورت درصدی از GDP) که براساس ادبیات اقتصادی انتظار می‌رود با افزایش سهم آن در GDP، از طریق جانشینی جبری منجر به کاهش میزان سرمایه‌گذاری و GDP گردد.

۳-۲ توصیف متغیرها

هدف از این تحقیق، بررسی تأثیر صنعت گردشگری بر رشد اقتصادی ۸۲ کشور توسعه‌یافته و در حال توسعه است که

براساس میزان دسترسی به داده‌ها انتخاب شده‌اند. در جدول شماره ۱ تعداد گردشگرهای بین‌المللی ورودی و خروجی هر کشور در زيردوره‌های مختلف ارائه شده است. در این جدول، ۵ کشور را که در هر زيردوره دارای بیشترین حجم ورودی و یا خروجی گردشگر بودند، به صورت مشخص تر و ۵ کشور را که کمترین میزان ورودی و یا خروجی گردشگر داشتند، با خط در زیر اعداد مشخص کرده‌ایم. براساس نتایج این محاسبات، بیشترین گردشگران بین‌المللی در تمامی زيردوره‌ها به کشورهای فرانسه، امریکا، اسپانیا، چین و ایتالیا وارد شده‌اند. در مقابل، کمترین میزان ورودی گردشگران بین‌المللی مربوط به کشورهای مولدووا، سیرالئون و بنگلادش در تمامی زيردوره‌ها و نپال و ونزوئلا در سال‌های اخیر بوده است. بین ۸۲ کشور موجود در این نمونه، ایران در دوره ۱۹۹۵ - ۱۹۹۸ با ۸۰۰ هزار گردشگر ورودی در رتبه ۵۴، در دوره ۱۹۹۹ - ۲۰۰۲ با ۱.۴ میلیون نفر گردشگر ورودی در رتبه ۵۱، در دوره ۲۰۰۳ - ۲۰۰۶ با ۲ میلیون گردشگر ورودی در رتبه ۴۸، در دوره ۲۰۰۷ - ۲۰۱۰ با ۲.۳ میلیون گردشگر ورودی در رتبه ۴۸، در دوره ۲۰۱۱ - ۲۰۱۴ با ۴.۲ میلیون گردشگر ورودی در رتبه ۴۳ و در دو سال ۲۰۱۵ و ۲۰۱۶ به‌طور متوسط با ۵.۱ میلیون گردشگر ورودی در رتبه ۴۳ قرار گرفته است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، ایران با وجود آثار باستانی متعدد، جایگاه درخور توجهی در عرصه بین‌المللی کسب نکرده است.

نتایج محاسبه متوسط تعداد گردشگران بین‌المللی خروجی از کشورها نشان می‌دهد که به‌ترتیب تبعه‌های کشورهای چین، آلمان، امریکا، انگلستان و لهستان بیشترین مسافرت‌های خارجی و مولدووا، فیجی و سیرالئون کمترین مسافرت‌های خارجی را در تمامی زيردوره‌ها داشته‌اند. بین ۸۲ کشور موردبررسی، از منظر تعداد گردشگران خروجی کشور، در دوره ۱۹۹۵ - ۲۰۰۲، ایران در رتبه ۳۸ و در دوره ۲۰۱۱ - ۲۰۰۶ در رتبه ۳۲ بوده است.

جدول ۱: متوسط تعداد گردشگرهای بین‌المللی ورودی و خروجی هر کشور در دوره ۱۹۹۵ - ۲۰۱۶

کشور	متوسط تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی کشور (میلیون نفر)					متوسط تعداد گردشگران بین‌المللی خروجی کشور (میلیون نفر)				
	2015-2016	2011-2014	2007-2010	2003-2006	1999-2002	2015-2016	2011-2014	2007-2010	2003-2006	1999-2002
اتریش	17.1	18.1	19.7	21.5	24.3	27.4	24.3	21.5	19.7	18.1
اردن	1.3	1.9	2.9	3.8	4.0	3.8	4.0	3.8	2.9	1.9
ارمنستان	0.02	0.1	0.3	0.6	1.0	1.2	1.0	0.6	0.3	0.1
اروگوئه	2.2	1.8	2.0	2.7	2.9	2.9	2.7	2.0	2.7	2.0
اسپانیا	37.1	47.7	54.3	55.2	59.8	71.7	59.8	55.2	54.3	47.7
استرالیا	4.1	4.8	5.2	5.6	6.3	7.9	6.3	5.6	5.2	4.8
استونی	0.7	1.2	1.8	2.1	2.8	3.1	2.8	2.1	1.8	1.2
اسرائیل	2.1	1.7	1.6	2.4	2.9	2.8	2.9	2.4	1.6	1.7
اسلوانی	0.9	1.1	1.5	1.9	2.2	2.9	2.2	1.9	1.5	1.1
اکراین	5.3	7.6	16.2	22.6	20.5	12.9	20.5	22.6	16.2	7.6
اکوادور	0.5	0.6	0.8	1.0	1.3	1.5	1.3	1.0	0.8	0.6
الجزایر	0.6	0.9	1.4	1.9	2.5	1.9	2.5	1.9	1.4	0.9
السالوادور	0.4	0.7	1.0	1.2	1.3	1.4	1.3	1.2	1.0	0.7
امریکا	46.0	47.6	46.9	57.3	68.6	76.5	68.6	57.3	46.9	47.6
اندونزی	4.8	5.0	4.9	6.3	8.5	11.0	8.5	6.3	4.9	5.0
انگلستان	22.9	22.5	26.8	29.4	30.6	35.1	30.6	29.4	26.8	22.5
اوگاندا	0.2	0.2	0.5	0.8	1.2	1.3	1.2	0.8	0.5	0.2
ایتالیا	33.4	39.3	38.6	43.3	47.2	51.6	47.2	43.3	38.6	39.3
ایران	0.8	1.4	2.0	2.3	4.2	5.1	4.2	2.3	2.0	1.4
ایرلند	5.4	6.5	7.3	7.7	8.1	9.8	8.1	7.7	7.3	6.5

متوسط تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی کشور						متوسط تعداد گردشگران بین‌المللی خروجی کشور						
کشور (میلیون نفر)						کشور (میلیون نفر)						
2015-2016	2011-2014	2007-2010	2003-2006	1999-2002	1995-1998	2015-2016	2011-2014	2007-2010	2003-2006	1999-2002	1995-1998	کشور
0.5	0.4	0.4	0.4	0.3	0.2	1.5	0.8	0.5	0.4	0.3	0.2	ایسلند
9.1	6.8	4.8	3.7	4.4	4.3	5.6	5.6	4.7	3.6	2.8	2.7	آرژانتین
4.7	4.0	3.4	1.9	1.1		3.9	3.0	1.6	0.7	0.4	0.2	آلبانی
87.4	84.5	84.9	84.7	80.1	62.5	35.3	30.8	25.1	20.9	18.0	15.6	آلمان
9.1	8.7	5.3	3.4	2.8	3.6	6.4	5.8	5.0	4.8	4.7	3.1	برزیل
12.1	10.3	8.7	8.3	6.9	7.0	7.9	7.7	7.1	6.8	6.5	5.9	بلژیک
5.0	3.9	4.7	3.9	2.7	3.0	7.7	6.8	5.7	4.7	3.0	3.0	بلغارستان
1.0	0.8	0.6	0.4	0.2	0.3	0.9	0.8	0.6	0.5	0.3	0.3	بولیوی
	2.0	1.8	1.6	1.1	0.9	<u>0.00</u>	<u>0.1</u>	<u>0.3</u>	<u>0.2</u>	<u>0.2</u>	<u>0.2</u>	بنگلادش
1.3	0.4	<u>0.3</u>	<u>0.2</u>	0.2	0.4	1.3	<u>0.6</u>	<u>0.4</u>	<u>0.3</u>	0.3	0.4	پاراگوئه
0.8	0.6	0.4	0.3	0.2	0.2	2.1	1.6	1.2	0.7	0.5	0.4	پاناما
1.9	1.5	21.0	17.9			10.6	8.0	6.7	5.8	5.5	4.9	پرتغال
2.7	2.3	1.9	1.7	0.9	0.5	3.6	3.0	2.1	1.4	0.9	0.6	پرو
7.5	5.9	4.5	2.8	2.0	1.7	31.2	23.2	14.8	11.8	9.8	7.3	تایلند
8.3	6.9	5.5	7.4	5.0	4.4	34.9	37.0	29.4	17.3	10.0	8.3	ترکیه
1.8	2.7	2.7	2.3	1.7	1.5	5.5	6.8	7.4	6.0	5.1	4.2	تونس
2.9	2.6	3.3	3.1			1.9	1.5	1.5	1.5	1.2	0.9	جمهوری اسلواکی
5.9	5.5	9.1	6.8			9.0	7.6	6.4	6.0	5.1	4.6	جمهوری چک
<u>0.5</u>	0.4	0.4	0.4	0.3	0.3	5.8	4.7	4.0	3.6	2.8	2.1	جمهوری دومینیک
131.5	92.1	48.0	28.7	12.1	5.8	58.1	56.7	53.6	42.9	32.1	22.9	چین
9.3	7.8	6.9	5.4	4.9	4.8	10.6	8.9	9.5	6.8	3.2	2.1	دانمارک
33.1	47.9	36.1	25.7	17.4	13.9	29.2	29.1	22.6	22.3	21.2	15.0	روسیه
14.6	11.4	11.7	7.4	6.2	6.2	9.8	8.0	7.9	6.0	5.1	5.2	رومانی
0.8	0.7	0.6	0.5	0.3	0.2	2.1	2.0	2.2	2.0	2.1	1.6	زیمبابوه
16.7	17.5	16.3	16.3	16.7	16.2	21.9	9.6	8.0	6.4	4.8	3.9	ژاپن
1.4	1.3	1.0	0.7	0.5	0.5	1.9	1.2	0.5	0.5	0.4	0.4	سريلانكا
9.3	8.3	6.8	5.0	4.3	3.4	12.5	11.3	8.1	6.5	5.8	5.8	سنگاپور
	15.4	12.7	13.7	11.1	10.7	6.6	5.3	5.0	4.6	3.7	2.4	سوئد
13.7	11.9	10.5	8.8	11.8	11.9	9.3	8.8	8.5	7.2	7.3	7.0	سوئیس
<u>0.1</u>	<u>0.1</u>	<u>0.1</u>	<u>0.04</u>	<u>0.02</u>	<u>0.01</u>	<u>0.04</u>	<u>0.1</u>	<u>0.04</u>	<u>0.04</u>	<u>0.04</u>	<u>0.01</u>	سیرالئون
3.5	2.9	2.0	1.6	1.3		5.1	3.5	2.7	1.9	1.6	1.6	شیلی
21.0	18.2	8.0	3.6	7.9		18.0	16.1	12.0	8.1	6.9	3.3	عربستان سعودی
26.6	26.4	25.9	21.1	18.5	18.0	83.5	82.5	78.4	75.6	75.6	64.8	فرانسه
9.0	8.4	6.0	5.8	5.7	5.0	2.7	2.7	2.4	2.1	2.0	1.8	فنلاند
<u>0.2</u>	<u>0.1</u>	<u>0.1</u>	<u>0.1</u>	<u>0.1</u>	<u>0.1</u>	0.8	<u>0.7</u>	0.6	0.5	0.4	0.3	فیجی
		3.2	2.2	1.8	1.9	5.7	4.4	3.2	2.4	2.0	2.0	فیلیپین

متوسط تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی کشور (میلیون نفر)						متوسط تعداد گردشگران بین‌المللی خروجی کشور (میلیون نفر)						
2015-2016	2011-2014	2007-2010	2003-2006	1999-2002	1995-1998	2015-2016	2011-2014	2007-2010	2003-2006	1999-2002	1995-1998	کشور
1.2	1.2	0.9	0.6	0.4	2.9	2.4	2.3	2.4	2.6	2.1	قبرس	
1.9	1.3	0.6	0.3	<u>0.05</u>	<u>0.04</u>	3.0	2.7	1.4	0.5	<u>0.1</u>	<u>0.1</u>	فرقیزستان
	9.2	5.0	3.2	1.6	0.5	6.5	6.3	4.3	4.2	2.1	0.2	قزاقستان
1.0	0.8	0.6	0.4	0.4	0.3	2.8	2.4	2.0	1.5	1.1	0.8	کاستاریکا
1.3	0.8	0.7	0.4	<u>0.04</u>	<u>0.04</u>	4.9	3.8	2.2	1.2	0.6	0.2	کامبوج
31.8	32.3	26.8	20.3	18.4	18.5	18.9	16.2	16.8	18.4	19.7	17.7	کانادا
20.8	14.3	11.8	9.4	5.8	4.0	15.2	11.8	7.5	5.7	5.1	3.9	کره جنوبی
3.8	3.3	2.1	1.4	1.2	1.0	3.1	2.3	2.1	1.1	0.6	0.8	کلمبیا
1.2	0.8	0.9	0.9	0.5	0.3	1.9	1.5	1.5	1.2	0.8	0.6	گواتمالا
44.4	44.9	45.0	40.4	52.5	44.8	17.1	15.0	13.1	14.7	16.1	19.2	لهستان
1.4	1.6	1.2	1.1	0.9	0.7	1.1	1.0	0.9	0.9	0.9	0.8	لوکزامبورگ
18.1	16.3	16.7	16.5	11.5	12.4	5.1	4.2	3.4	3.2	3.0	2.9	مجارستان
1.9	2.2	2.6	1.9	1.6	1.3	10.3	9.8	8.2	5.7	4.2	2.9	مراکش
	5.6	4.7	4.7	3.1	2.8	7.2	9.9	12.2	7.6	4.7	3.3	مصر
19.9	16.1	14.6	12.7	11.4	9.0	33.6	25.1	22.5	20.6	19.8	20.1	مکزیک
<u>0.3</u>	<u>0.2</u>	<u>0.2</u>	<u>0.2</u>	0.2	0.1	1.2	1.0	0.9	0.7	0.6	0.5	موریس
<u>0.2</u>	<u>0.2</u>	<u>0.1</u>	<u>0.1</u>	<u>0.04</u>	<u>0.05</u>	<u>0.1</u>	<u>0.1</u>	<u>0.1</u>	<u>0.1</u>	<u>0.02</u>	<u>0.03</u>	مولدوا
	0.9	0.6	0.3	0.2	0.1	<u>0.6</u>	0.8	0.5	0.4	0.4	0.4	نپال
8.4	9.0	5.9	3.0	2.4	0.7	5.7	4.8	4.5	3.7	3.1	2.9	نروژ
1.0	1.0	0.9	0.7	0.5	0.3	1.4	1.2	0.9	0.7	0.5	0.3	نیکاراگوئه
2.5	2.2	2.0	1.7	1.3	1.1	3.2	2.6	2.4	2.3	1.8	1.5	نیوزیلند
18.0	18.3	18.2	16.8	14.8	12.9	15.4	12.4	10.5	9.9	9.7	7.6	هلند
21.1	16.0	11.2	6.8	4.5	3.5	13.9	8.2	5.3	3.6	2.5	2.3	هند
0.7	0.5	0.4	0.3	0.3	0.2	0.9	0.9	0.8	0.7	0.5	0.3	هندوراس
1.5	1.7	1.6	1.0	0.9	0.6	<u>0.7</u>	0.9	0.6	0.6	0.5	0.7	ونزوئلا

منبع: داده‌های خام بانک جهانی و محاسبات تحقیق

در جدول ۲ توصیف آماری متغیرهای تحقیق در شکلی که وارد مدل (۱) می‌شوند، ارائه شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، تعداد مشاهدات متغیرها با یکدیگر متفاوت است. به عبارت دیگر، مدل داده‌های تابلویی در این تحقیق مدل داده‌های ناقص^۱ می‌باشد. بیشترین تعداد مشاهدات مربوط به لگاریتم متوسط سال‌های تحصیل، نرخ رشد جمعیت و لگاریتم حقوق سیاسی است. نرخ رشد اقتصادی، در دوره زمانی موردبررسی بین ۶/۷ - درصد (رشد اقتصادی کشور آرژانتین در دوره ۱۹۹۹ - ۲۰۰۲) و ۱۲/۴ درصد (کشور ارمنستان در دوره ۲۰۰۳ - ۲۰۰۶) در نوسان می‌باشد. بیشترین تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی بین کشورهای موردبررسی مربوط به کشور فرانسه در دو سال ۲۰۱۵ - ۲۰۱۶ و معادل ۸۳ میلیون نفر (۱۸/۲) در مقیاس لگاریتم) و کمترین مربوط به سیرالئون در دوره ۱۹۹۵ - ۱۹۹۸ برابر ۱۴ هزار نفر (۹/۵ در مقیاس لگاریتمی) می‌باشد. بیشترین تعداد گردشگر بین‌المللی خروجی بین کشورهای موردبررسی مربوط به کشور چین در دو سال ۲۰۱۵ - ۲۰۱۶ و معادل ۱۳۱/۵ میلیون نفر (۱۸/۷ در مقیاس لگاریتم) و کمترین مربوط به سیرالئون در دوره ۱۹۹۵ - ۱۹۹۸ برابر ۶۵۰۰ نفر

(۸/۸) در مقیاس لگاریتمی) می‌باشد.

جدول ۲: توصیف آماری متغیرها

متغیرها	تعداد مشاهده	میانگین	انحراف معیار	کمینه	بیشینه
نرخ رشد GDP سرانه واقعی	484	0.023	0.026	-0.067	0.124
مقدار GDP سرانه در ابتدا هر زیردوره	484	8.985	1.427	5.679	11.626
لگاریتم نرخ سرمایه گذاری فیزیکی	485	3.140	0.267	1.361	3.926
لگاریتم متوسط سال‌های تحصیل	486	2.166	0.313	0.938	2.632
لگاریتم درجه بازبودن تجاری	485	4.290	0.521	2.798	6.018
لگاریتم گردشگرهای بین‌المللی ورودی	485	14.942	1.592	9.549	18.240
لگاریتم گردشگرهای بین‌المللی خروجی	463	14.795	1.736	8.780	18.694
نرخ رشد جمعیت	486	1.001	0.939	-1.643	5.104
لگاریتم سهم مخارج مصرفی از GDP	485	2.711	0.345	1.463	3.329
نرخ تورم	485	33.962	554.751	-1.979	12207.030
نوسانات نرخ رشد سالیانه GDP سرانه واقعی	484	0.022	0.023	0.000	0.205
لگاریتم حقوق سیاسی	486	0.734	0.705	0.000	1.946

منبع: یافته‌های تحقیق

۳-۳ نتایج تخمین مدل تحقیق

در این قسمت سعی می‌شود نتایج تخمین مدل (۱) با روش گشتاورهای سیستمی داده‌های تابلویی پویا (System-GMM) ارائه شود. مدل (۱) با روش مذکور سه بار برآورد شده است: اول، لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی به‌عنوان متغیر جانشین توسعه گردشگری؛ دوم، با کمک متغیر لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی خروجی؛ و سوم، به وسیله هر دو متغیر به‌عنوان متغیرهای جانشین توسعه گردشگری. نتایج تخمین‌ها در جدول ۳، ۴ و ۵ ارائه شده است. در این جدول مقادیری آورده شده‌اند که عبارتند از، مقدار عددی برآوردشده ضرایب متغیرهای توضیحی، انحراف استاندارد، آماره Z ، ارزش احتمال مرتبط با آن و فاصله اطمینان ۹۵ درصد به همراه آزمون‌های تصریح مدل (خودهمبستگی و اعتبار ابزارهای مورد استفاده).

نتایج تخمین مدل (۱) با کمک لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی خروجی به‌عنوان متغیر جانشین توسعه گردشگری در جدول شماره ۳ ارائه شده است. مقدار آماره $M1$ (آماره آزمون خودهمبستگی مرتبه اول) برابر ۲.۵۰۷ - است که در سطح ۵ درصد، خطای آماری معنی‌دار محسوب می‌شود. این یافته حاکی از وجود خودهمبستگی مرتبه اول - ویژگی لاینفک مدل گشتاورهای تعمیمی یافته سیستمی - در جمله خطا است. مقدار آماره $M2$ (آماره آزمون خودهمبستگی مرتبه دوم) برابر با ۰.۹۱۶ - است که ارزش احتمال مرتبط با آن برابر با ۰.۳۵۹ می‌باشد. بنابراین فرضیه وجود خودهمبستگی مرتبه دوم در جملات خطای مدل رگرسیونی برآوردشده در سطوح مرسوم آماری رد می‌شود. مقدار آماره سارگان (با توزیع کای - دو) برابر ۶۶.۹۷۹ و ارزش احتمال آن برابر ۰.۹۹۹ می‌باشد. براین اساس، فرضیه معتبر بودن ابزارهای مورد استفاده در تخمین‌زن گشتاورهای تعمیم یافته در سطوح مرسوم آماری رد نمی‌شود. نتایج تخمین ضرایب نشان می‌دهند که مقدار عددی ضریب لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی خروجی برابر ۰.۰۳۰ است که در سطح خطای آماری ۱ درصد معنی‌دار می‌باشد. براین اساس انتظار می‌رود، با فرض ثبات سایر عوامل، با یک درصد رشد در تعداد گردشگران بین‌المللی خروجی از یک کشور، نرخ رشد اقتصادی ۰.۰۳ واحد افزایش یابد. ضرایب سایر متغیرهای توضیحی نیز از لحاظ نظری دارای علامت‌های موردانتظار

هستند و در سطوح آماری مرسوم نیز معنی‌دار است. ضریب همگرایی (لگاریتم درآمد سرانه اول دوره) منفی و در سطح ۱ درصد معنی‌دار است. براین اساس، فرضیه همگرایی شردر بین کشورهای موجود در نمونه رد نمی‌شود. ضرایب متغیرهای لگاریتم سهم تشکیل سرمایه فیزیکی از GDP، لگاریتم متوسط سال‌های تحصیل و لگاریتم سهم کل تجارت از GDP به ترتیب برابر است با ۰.۰۰۶، ۰.۱۱۳ و ۰.۰۴۱ و هر سه در سطح خطای آماری یک درصد معنی‌دار هستند. با فرض ثبات سایر عوامل، اگر هر یک از این متغیرها به صورت جداگانه یک درصد رشد کنند، رشد اقتصادی به ترتیب ۰.۰۰۶، ۰.۱۱۳ و ۰.۰۴۱ واحد افزایش خواهد یافت. همان‌طور که مشاهده می‌شود، اثر رشد سرمایه انسانی به مراتب بیشتر از دو متغیر دیگر است. ضریب متغیر لگاریتم حقوق سیاسی، برابر ۰.۰۱۸ - می‌باشد و در سطح ۱ درصد خطای آماری معنی‌دار است. براین اساس، اگر مقدار وضعیت حقوق سیاسی ۱ درصد رشد کند (شرایط حقوق سیاسی بدتر شود)، رشد اقتصادی ۰.۰۱۸ واحد کاهش خواهد یافت. ضرایب متغیرهای نرخ رشد جمعیت، لگاریتم سهم هزینه‌های مصرفی دولت از GDP، نرخ تورم و نوسانات رشد GDP سرانه همگی منفی و به ترتیب برابر ۰.۰۲۲، -، ۰.۰۹۷، -، ۰.۰۰۰۰۰۴ - و ۰.۱۵۷ - می‌باشد. براین اساس اگر با فرض ثبات سایر عوامل و به صورت جداگانه، نرخ رشد جمعیت، نرخ تورم و نوسانات هر یک واحد افزایش یابند و یا لگاریتم سهم هزینه‌های مصرفی دولت از GDP به میزان یک درصد رشد کند، نرخ رشد اقتصادی به ترتیب ۰.۰۲۲، -، ۰.۰۰۰۰۰۴، -، ۰.۱۵۷ و - ۰.۰۹۷ واحد کاهش خواهد یافت. بنابراین تمامی متغیرهای مذکور برای رشد اقتصادی اثر بازدارندگی دارد و بین آن‌ها تأثیر منفی بی‌ثباتی اقتصادی بیشتر از بقیه می‌باشد.

جدول ۳: نتایج تخمین مدل (۱) با لحاظ متغیر لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی خروجی از کشور

متغیرهای توضیحی	مقدار عددی ضریب	انحراف استاندارد	آماره Z	ارزش احتمال آماره Z
لگاریتم درآمد سرانه اول دوره	- 0.042	0.002	- 21.400	0.000
لگاریتم سهم تشکیل سرمایه فیزیکی از GDP	0.006	0.003	1.940	0.052
لگاریتم متوسط سال‌های تحصیل	0.113	0.010	11.840	0.000
لگاریتم سهم کل تجارت از GDP	0.041	0.003	14.080	0.000
لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی خروجی	0.030	0.002	15.520	0.000
لگاریتم حقوق سیاسی	- 0.018	0.002	- 7.470	0.000
نرخ رشد جمعیت	- 0.022	0.002	- 13.570	0.000
لگاریتم سهم هزینه‌های مصرفی دولت از GDP	- 0.097	0.006	- 17.090	0.000
نرخ تورم	- 0.000004	0.000	- 10.740	0.000
نوسانات نرخ رشد GDP سرانه	- 0.157	0.021	- 7.310	0.000
متغیر موهومی زیردوره ۱۹۹۹ - ۲۰۰۲	- 0.082	0.011	- 7.520	0.000
متغیر موهومی زیردوره ۲۰۰۳ - ۲۰۰۶	- 0.081	0.011	- 7.300	0.000
متغیر موهومی زیردوره ۲۰۰۷ - ۲۰۱۰	- 0.117	0.011	- 10.220	0.000
متغیر موهومی زیردوره	- 0.111	0.012	- 9.330	0.000

آزمون‌های تصریح	
عرض از مبدا	متغیر موهومی زیردوره
0.005 - 2.800	0.012 - 0.111
0.000 - 9.370	0.012 - 0.111
آزمون‌های تصریح	
ارزش احتمال	آماره آزمون
0.012	آزمون خودهمبستگی مرتبه اول -2.507
0.359	آزمون خودهمبستگی مرتبه دوم -0.916
0.999	آزمون بیش از حد مشخص بودن متغیرهای ابزاری (آزمون سارگان) 66.979

منبع: یافته‌های تحقیق

نتایج تخمین مدل (۱) با کمک لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی به‌عنوان متغیر جانشین توسعه گردشگری در جدول شماره ۴ ارائه شده است. مقدار آماره M1 (آماره آزمون خودهمبستگی مرتبه اول) برابر ۲۰۴۷۰ - در سطح ۵ درصد خطای آماری معنی‌دار می‌باشد. این یافته حاکی از وجود خودهمبستگی مرتبه اول در جمله خطا است. مقدار آماره M2 (آماره آزمون خودهمبستگی مرتبه دوم) برابر ۱۰۲۷۰ - و ارزش احتمال مرتبط با آن برابر ۰۰۲۰۴ می‌باشد. بنابراین فرضیه وجود خودهمبستگی مرتبه دوم در جملات خطای مدل رگرسیونی برآورد شده در سطوح مرسوم آماری مردود است. مقدار آماره سارگان برابر ۶۹۰۱۵۷ است که ارزش احتمال آن ۰۰۹۹۹ می‌شود. براین اساس، فرضیه معتبر بودن ابزارهای مورد استفاده در تخمین زن گشتاورهای تعمیم یافته در سطوح مرسوم آماری رد نمی‌شود. نتایج تخمین ضرایب نشان می‌دهند که تمامی آن‌ها به‌جز ضریب عرض از مبدا در سطح خطای یک درصد آماری معنی‌دار هستند. مقدار عددی ضریب لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی برابر ۰۰۲۲ می‌باشد. براین اساس، انتظار می‌رود، با فرض ثبات سایر عوامل، با یک درصد رشد در تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی به یک کشور، نرخ رشد اقتصادی ۰۰۲۲ واحد افزایش یابد. ضرایب سایر متغیرهای توضیحی نیز از لحاظ نظری دارای علامت‌های مورد انتظار هستند. مقدار ضریب همگرایی (لگاریتم درآمد سرانه اول دوره) منفی می‌باشد. براین اساس فرضیه همگرایی شردر بین کشورهای موجود در نمونه، در این حالت نیز رد نمی‌شود. ضرایب متغیرهای لگاریتم سهم تشکیل سرمایه فیزیکی از GDP، لگاریتم متوسط سال‌های تحصیل و لگاریتم سهم کل تجارت از GDP به ترتیب برابر ۰۰۱۳، ۰۰۱۴۸ و ۰۰۲۶ است. با فرض ثبات سایر عوامل، اگر هر یک از این متغیرها به‌صورت جداگانه یک درصد رشد کنند، رشد اقتصادی به ترتیب ۰۰۱۳، ۰۰۱۴۸ و ۰۰۲۶ واحد افزایش خواهد یافت. همان‌طور که مشاهده می‌شود در این حالت نیز، اثر رشد سرمایه انسانی به مراتب بیشتر از دو متغیر دیگر می‌باشد. ضریب متغیر لگاریتم حقوق سیاسی برابر ۰۰۲۴ - است. براین اساس اگر مقدار وضعیت حقوق سیاسی ۱ درصد رشد کند (شرایط حقوق سیاسی بدتر شود)، رشد اقتصادی ۰۰۲۴ واحد کاهش خواهد یافت. ضرایب متغیرهای نرخ رشد جمعیت، لگاریتم سهم هزینه‌های مصرفی دولت از GDP، نرخ تورم و نوسانات رشد GDP سرانه همگی منفی است و به ترتیب برابر ۰۰۲۱، ۰۰۱۰۱، ۰۰۰۰۰۱ و ۰۰۱۳۵ - می‌باشد. براین اساس اگر با فرض ثبات سایر عوامل و نرخ رشد جمعیت، نرخ تورم و نوسانات جداگانه، یک واحد افزایش یابند و یا لگاریتم سهم هزینه‌های مصرفی دولت از GDP به میزان یک درصد رشد کند، نرخ رشد اقتصادی به ترتیب ۰۰۲۱، ۰۰۰۰۰۱، ۰۰۱۳۵ - و ۰۰۱۰۱ - واحد کاهش خواهد یافت. بنابراین در این حالت نیز تمامی متغیرهای مذکور برای رشد اقتصادی اثر بازدارندگی دارند و بین آن‌ها تأثیر منفی بی‌ثباتی اقتصادی بیشتر از بقیه دیده می‌شود.

جدول ۴: نتایج تخمین مدل (۱) با لحاظ متغیر لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی به کشور

متغیرهای توضیحی	مقدار عددی ضریب	انحراف استاندارد	آماره Z	ارزش احتمال
لگاریتم درآمد سرانه اول دوره	-0.041	0.002	-20.510	0.000
لگاریتم سهم تشکیل سرمایه فیزیکی از GDP	0.013	0.003	5.140	0.000
لگاریتم متوسط سال‌های تحصیل	0.148	0.010	14.670	0.000
لگاریتم سهم کل تجارت از GDP	0.026	0.004	5.760	0.000
لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی	0.022	0.003	8.810	0.000
لگاریتم حقوق سیاسی	-0.024	0.003	-7.420	0.000
نرخ رشد جمعیت	-0.021	0.002	-12.960	0.000
لگاریتم سهم هزینه‌های مصرفی دولت از GDP	-0.101	0.006	-16.970	0.000
نرخ تورم	-0.00001	0.00000	-13.240	0.000
نوسانات نرخ رشد GDP سرانه	-0.135	0.021	-6.350	0.000
متغیر موهومی زیردوره ۱۹۹۹ - ۲۰۰۲	-0.077	0.011	-7.090	0.000
متغیر موهومی زیردوره ۲۰۰۳ - ۲۰۰۶	-0.074	0.011	-6.740	0.000
متغیر موهومی زیردوره ۲۰۰۷ - ۲۰۱۰	-0.110	0.012	-9.530	0.000
متغیر موهومی زیردوره ۲۰۱۱ - ۲۰۱۴	-0.104	0.012	-8.320	0.000
متغیر موهومی زیردوره ۲۰۱۵ - ۲۰۱۶	-0.106	0.013	-8.440	0.000
عرض از مبدا	-0.021	0.040	-0.540	0.590
آزمون‌های تصریح				
	آماره آزمون		ارزش احتمال	
آزمون خودهمبستگی مرتبه اول	-2.470		0.013	
آزمون خودهمبستگی مرتبه دوم	-1.270		0.204	
آزمون بیش از حد مشخص بودن متغیرهای ابزاری (آزمون سارگان)	69.157		0.999	

منبع: یافته‌های تحقیق

نتایج تخمین مدل (۱) با لحاظ هر دو متغیر جانشین توسعه گردشگری یعنی لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی و خروجی در جدول شماره ۵ ارائه شده است. مقادیر آماره‌های M1 و M2 به ترتیب حاکی از وجود خودهمبستگی مرتبه اول در جمله خطا و رد فرضیه وجود خودهمبستگی مرتبه دوم در جملات خطای همیونی در سطوح مرسوم آماره می‌باشند. مقدار آماره سارگان نیز دال بر تأیید فرضیه معتبر بودن ابزارهای مورد استفاده در تخمین‌زن گشتاورهای تعمیم‌یافته در سطوح مرسوم آماره می‌باشد. نتایج تخمین ضرایب نشان می‌دهند که تمامی آن‌ها به‌جز ضریب سهم تشکیل سرمایه فیزیکی از

GDP (که در سطح خطای ۱۰ درصد معنی‌دار می‌باشد) در سطح خطای یک درصد آماری معنی‌دار هستند. مقدار عددی ضرایب لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی و خروجی به ترتیب برابر ۰.۰۱ و ۰.۰۲۳ می‌باشد. براین اساس انتظار می‌رود، با فرض ثبات سایر عوامل، یک درصد رشد در تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی به یک کشور و خروجی از کشور، به صورت جداگانه، نرخ رشد اقتصادی را ۰.۰۱ و ۰.۰۲۳ واحد افزایش دهند. همان‌طور که مشاهده می‌شود اثرات رشدی تعداد گردشگران بین‌المللی خروجی از یک کشور، بیشتر از ورودی به یک کشور می‌باشد. ضرایب سایر متغیرهای توضیحی نیز از نظر تئوریک دارای علامت‌های مورد انتظار هستند. مقدار ضریب همگرایی (لگاریتم درآمد سرانه اول دوره) منفی می‌باشد. براین اساس فرضیه همگرایی شردر بین کشورهای موجود در نمونه در این حالت نیز رد نمی‌شود. متغیرهای لگاریتم سهم تشکیل سرمایه فیزیکی از GDP، لگاریتم متوسط سال‌های تحصیل و لگاریتم سهم کل تجارت از GDP و لگاریتم حقوق سیاسی اثرات رشدی مثبت دارند و مانند دو حالت قبل، اثرات رشدی سرمایه انسانی به مراتب بیشتر از دو متغیر دیگر می‌باشد. متغیرهای نرخ رشد جمعیت، لگاریتم سهم هزینه‌های مصرفی دولت از GDP، نرخ تورم و نوسانات رشد GDP سرانه همگی اثرات بازدارندگی برای رشد اقتصادی داشته و بین آن‌ها تأثیر منفی بی‌ثباتی اقتصادی بیشتر از بقیه دیده می‌شود.

جدول ۵: نتایج تخمین مدل (۱) با لحاظ هر دو متغیر جانشین توسعه گردشگری

متغیرهای توضیحی	مقدار عددی ضریب	انحراف استاندارد	آماره Z	ارزش احتمال آماره Z
لگاریتم درآمد سرانه اول دوره	-0.045	0.002	-21.310	0.000
لگاریتم سهم تشکیل سرمایه فیزیکی از GDP	0.004	0.003	1.790	0.074
لگاریتم متوسط سال‌های تحصیل	0.117	0.010	11.770	0.000
لگاریتم سهم کل تجارت از GDP	0.043	0.003	14.450	0.000
لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی	0.010	0.002	4.710	0.000
لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی خروجی	0.023	0.002	13.300	0.000
لگاریتم حقوق سیاسی	-0.021	0.003	-7.440	0.000
نرخ رشد جمعیت	-0.024	0.002	-14.270	0.000
لگاریتم سهم هزینه‌های مصرفی دولت	-0.097	0.005	-18.140	0.000
نرخ تورم	-0.000005	0.0000004	-11.430	0.000
نوسانات نرخ رشد GDP سرانه	-0.138	0.021	-6.620	0.000
متغیر موهومی زیردوره ۱۹۹۹ - ۲۰۰۲	-0.091	0.008	-11.230	0.000
متغیر موهومی زیردوره ۲۰۰۳ - ۲۰۰۶	-0.089	0.008	-10.650	0.000
متغیر موهومی زیردوره ۲۰۰۷ - ۲۰۱۰	-0.126	0.009	-13.850	0.000
متغیر موهومی زیردوره ۲۰۱۱ - ۲۰۱۴	-0.120	0.010	-12.520	0.000
متغیر موهومی زیردوره ۲۰۱۵ - ۲۰۱۶	-0.121	0.010	-12.240	0.000

عرض از مبدا		0.001	-3.320	0.034	-0.114
آزمون‌های تصریح					
ارزش احتمال			آماره آزمون		
0.018				- 2.363	آزمون خودهمبستگی مرتبه اول
0.435				- 0.780	آزمون خودهمبستگی مرتبه دوم
0.999				67.871	آزمون بیش از حد مشخص بودن متغیرهای ابزاری (آزمون سارگان)

منبع: یافته‌های تحقیق

نتیجه‌گیری

هدف از این تحقیق، بررسی تأثیر صنعت گردشگری بر رشد اقتصادی ۸۲ کشور مختلف توسعه‌یافته و در حال توسعه است که براساس میزان دسترسی به داده‌ها انتخاب شده‌اند: در دوره زمانی ۱۹۹۵ - ۲۰۱۶. متوسط رشد سالیانه GDP سرانه واقعی در پنج زيردوره ۴ساله یعنی ۱۹۹۵ - ۱۹۹۸، ۱۹۹۹ - ۲۰۰۲، ...، ۲۰۱۱ - ۲۰۱۴ و زيردوره دوساله ۲۰۱۵ - ۲۰۱۶ است و تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی و خروجی هر کشور به‌عنوان جانشین‌های متغیر گردشگری انتخاب شده‌اند. سایر متغیرهای توضیحی در این تحقیق، عبارتند از: درجه توسعه یافتگی، نرخ سرمایه‌گذاری فیزیکی، نرخ سرمایه انسانی، درجه باز بودن تجاری، هزینه‌های مصرفی دولت، نرخ تورم، نوسانات نرخ رشد و حقوق سیاسی. اثر متغیرهای توضیحی بر رشد اقتصادی کشورهای مورد بررسی با روش گشتاورهای سیستمی داده‌های تابلویی پویا (System-GMM) سه بار برآورد شدند. نخست، با کمک لگاریتم تعداد گردشگرهای بین‌المللی ورودی به عنوان متغیر جانشین توسعه گردشگری؛ دوم، با کمک متغیر لگاریتم تعداد گردشگرهای بین‌المللی خروجی؛ و سوم با لحاظ هر دو متغیر به عنوان متغیرهای جانشین توسعه گردشگری. نتایج تخمین مدل (۱) با کمک لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی خروجی به عنوان متغیر جانشین توسعه گردشگری نشان می‌دهد که مقدار عددی ضریب لگاریتم تعداد گردشگرهای بین‌المللی خروجی برابر با ۰.۰۳۰ است که در سطح خطای آماری ۱ درصد معنی‌دار می‌باشد. براین اساس، انتظار می‌رود که با فرض ثبات سایر عوامل، با یک درصد رشد در تعداد گردشگرهای بین‌المللی خروجی از یک کشور، نرخ رشد اقتصادی ۰.۰۳ واحد افزایش یابد. ضریب سایر متغیرهای توضیحی نیز از لحاظ نظری دارای علامت‌های مورد انتظار و در سطوح آماری مرسوم نیز معنی‌دار هستند. نتایج تخمین مدل (۱) با کمک لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی به‌عنوان متغیر جانشین توسعه گردشگری نشان می‌دهند که با فرض ثبات سایر عوامل، با یک درصد رشد در تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی به یک کشور، نرخ رشد اقتصادی ۰.۰۲۲ واحد افزایش یابد. ضرایب سایر متغیرهای توضیحی نیز از لحاظ نظری دارای علامت‌های مورد انتظار هستند. نتایج تخمین مدل (۱) با لحاظ هر دو متغیر جانشین توسعه گردشگری یعنی لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی و خروجی نشان می‌دهند که تمامی ضرایب به‌جز ضریب سهم تشکیل سرمایه فیزیکی از GDP در سطح خطای یک درصد آماری معنی‌دار هستند. مقدار عددی ضرایب لگاریتم تعداد گردشگران بین‌المللی ورودی و خروجی به ترتیب برابر ۰.۰۱ و ۰.۰۲۳ می‌باشد. همان‌طور که مشاهده می‌شود، اثرات رشدی تعداد گردشگران بین‌المللی خروجی از یک کشور بیشتر از ورودی است. ضرایب سایر متغیرهای توضیحی نیز از لحاظ نظری دارای علامت‌های مورد انتظار هستند. بنابراین در راستای مطالعه دیواتی و کواو (۲۰۱۶)، با بررسی رابطه میان گردشگری و رشد اقتصادی در ۲۱ کشور آمریکای لاتین می‌توان به نتایج مشابهی با تحقیق حاضر رسید.

پیشنهادها

براساس نتایج این تحقیق، پیشنهادهای زیر برای بخش دانشگاهی و اجرایی ارائه می‌گردد:

- از آنجاکه نتایج این تحقیق، اثر گردشگری را بر رشد اقتصادی نشان می‌دهد، لذا دست اندرکاران گردشگری کشور باید توجه خود را با توجه به تحریم همه‌جانبه اقتصادی کشور به سوی رونق و توسعه گردشگری بین‌المللی (گردشگران ورودی) متمرکز کنند تا بتوان از این طریق فرصت‌های شغلی و منافع اقتصادی چشمگیری برای جامعه میزبان ایجاد کرد.

- همان‌طور که این پژوهش نشان داد، کشور چین به همراه کشورهای آلمان، امریکا و انگلستان بیشترین گردشگران خروجی را داشته‌اند، بنابراین سازمان میراث فرهنگی و گردشگری لازم است فعالیت‌های بازاریابی خود را بر جذب گردشگران این کشورها متمرکز کند. شرکت فعال در نمایشگاه‌های گردشگری (نمایشگاه کانتن پکن، ای تی بی برلین، دبلیو تی ام لندن و...) و برگزاری کمپین‌های تبلیغاتی در این کشورها می‌توانند در جذب گردشگران مفید واقع شود. همچنین فاکتور سیاست و امنیت از متغیرهای تأثیرگذار بر ورود گردشگران خارجی محسوب می‌شود (قادری و همکاران، ۲۰۱۷) و نتایج این تحقیق نیز این‌گونه را ثابت می‌کند. بنابراین، پیشنهاد می‌شود سازمان‌های دست‌اندرکار تلاش کنند تا فضای کشور و تصویر ایران را در خارج از کشور مثبت جلوه دهند و از ایران‌هراسی خارجی‌ها به‌نوعی جلوگیری شود. همچنین از آنجاکه مطالعات اندکی در حوزه بررسی اثرات اقتصادی گردشگری در کشور صورت گرفته، پیشنهاد می‌شود با در نظر گرفتن داده‌های زمانی اثر گردشگری در توسعه اقتصادی ایران مورد بررسی قرار گیرد.

منابع و مآخذ

۱. اربابیان، شیرین؛ رفعت، بتول و اشرافیان، مریم (۱۳۹۲). بررسی رابطه توریسم بین‌الملل و رشد اقتصادی (مطالعه موردی: کشورهای منتخب عضو سازمان کنفرانس اسلامی)، **فصلنامه پژوهش‌های رشد توسعه اقتصادی**، سال چهارم، شماره سیزدهم، زمستان ۱۳۹۲، صص: ۹۷-۱۱۶.
۲. اسدپور، احمدعلی؛ (۱۳۹۶). بررسی رابطه صنعت توریسم با رشد اقتصادی با عنایت به سند چشم‌انداز، **فصلنامه علمی-پژوهشی جغرافیا(برنامه ریزی منطقه‌ای)**، دوره هفتم، شماره ۳، صص: ۲۸۵-۲۹۵.
۳. حسونند، سمیه و خداپناه، مسعود (۱۳۹۳). تأثیر گردشگری بر رشد اقتصادی در کشورهای در حال توسعه، **فصلنامه‌ی سیاست‌های راهبردی و کلان**، سال دوم، شماره ۶، تابستان ۱۳۹۳، صص: ۱۰۲-۸۷.
۴. راسخی، سعید؛ (۱۳۹۶). عوامل مؤثر بر تقاضای گردشگری کشورهای حوزه دریای خزر، **فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری**، دوره ۱۲، شماره ۳۸.
۵. زروکی، شهریار و اولیایی‌نسب، مرضیه. (۱۳۹۶). بررسی عوامل مؤثر بر رشد گردشگری با تأکید بر رقابت‌پذیری مقصد کاربردی از روش دهم-ای ت-ابلوبوی پوی-ا و تخم-یزن GMM-Sys، **برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری**، سال ششم، شماره ۲۳، صص: ۷۷-۱۰۴.
۶. شریفی‌رنانی، حسین؛ صفایی‌شکیب، مریم و عمادزاده، مصطفی (۱۳۸۸). بررسی اثر گردشگری بر رشد اقتصادی ایران در سال‌های (۱۳۶۸-۱۳۸۷)، **فصلنامه اقتصاد مالی**، سال سوم، شماره ۶، بهار ۱۳۸۸، صص: ۱-۱۷.
۷. طیبی، کمیل؛ بابکی، روح‌الله و جباری، امیری (۱۳۸۷). بررسی رابطه‌ی بین گردشگری و رشد اقتصادی (مطالعه‌ی موردی ایران، کشورهای OECD به‌علاوه‌ی کشورهای منتخب، **مجله‌ی دانش و توسعه**، شماره ۲۴، صص: ۶۳-۸۴.
۸. صمدی، علی حسین (۱۳۸۳). ارزیابی میزان اشتغال‌زایی جذب گردشگر براساس الگوی ایستای داده - ستاده منطقه‌ای (مطالعه موردی داده) - ستاده منطقه‌ای (مطالعه موردی استان فارس)، **مجله پژوهش‌های اقتصادی مدرس**، شماره ۱۱ و ۱۲.
۹. محمودنیا، داوود؛ سلیمی سودرجانی، احسان و زارعی‌نمین، فرشید پورشهبابی (۱۳۹۰). اثرات درآمدی صنعت جهانگردی بر رشد اقتصادی کشورهای اسلامی عضو D8، **فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات گردشگری**، سال هفتم، شماره ۱۵، بهار و تابستان ۱۳۹۰، صص: ۲۰۴-۱۷۹.
۱۰. ممی‌پور، سیاب؛ عبدی، فهیمه (۱۳۹۶). بررسی اثرات سرریز فضایی گردشگری بر رشد اقتصادی استان‌های ایران: در چارچوب تحلیل همگرایی فضایی بتا پدیدآورده(ها)، **مجله‌ی برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری**، شماره ۲۲، صص: ۵۷-۵۴.
۱۱. معاونت گردشگری سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری (۱۳۹۸). **آمار گردشگران ورودی به کشور. دفتر برنامه‌ریزی گردشگری**.
۱۲. نرگسی، شهین؛ بابکی، روح‌الله و عفتی، مهناز (۱۳۹۷). بررسی رابطه بین گردشگری، رشد اقتصادی و توسعه مالی در ایران (۱۳۶۸-۱۳۹۵). **فصلنامه اقتصاد مالی**، شماره ۴۴، صص: ۴۱-۶۷.
۱۳. یآوری، کاظم؛ رضاقلی‌زاده، مهدیه و مصطفوی، محمدحسن (۱۳۸۹). تأثیر مخارج گردشگری بر رشد اقتصادی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی (OIC)، **مجله‌ی تحقیقات اقتصادی**، شماره ۹۱، صص: ۲۴۲-۲۱۹.

14. Al-Mulali, U., Gholipour, H. F., & Al-hajj, E. (2019). The nonlinear effects of oil prices on tourism arrivals in Malaysia. **Current Issues in Tourism**, 1-5.

15. Antonakakis, N., Dragouni, M., Eeckels, B., & Filis, G. (2019). The tourism and economic growth enigma: Examining an ambiguous relationship through multiple prisms. **Journal of Travel Research**, 58(1), 3-24.

16. Arellano, M., & Bond, S. (1991). Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. **The review of economic studies**, 58(2), 277-297.
17. Aslan, A. (2014). Tourism development and economic growth in the Mediterranean countries: Evidence from panel Granger causality tests. **Current issues in Tourism**, 17(4), 363-372.
18. Aslan, A. (2016). Does tourism cause growth? Evidence from Turkey. **Current Issues in Tourism**, 19(12), 1176-1184.
19. Bilen, M., Yilanci, V., & Eryüzlü, H. (2017). Tourism development and economic growth: a panel Granger causality analysis in the frequency domain. **Current Issues in Tourism**, 20(1), 27-32.
20. Blundell, R., & Bond, S. (1998). Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models. **Journal of econometrics**, 87(1), 115-143.
21. Bound, J., Jaeger, D. A., & Baker, R. M. (1995). Problems with instrumental variables estimation when the correlation between the instruments and the endogenous explanatory variable is weak. **Journal of the American statistical association**, 90(430), 443-450.
22. Caselli, F., Esquivel, G., & Lefort, F. (1996). Reopening the convergence debate: a new look at cross-country growth empirics. **Journal of economic growth**, 1(3), 363-389.
23. Cortés-Jiménez, I. (2008). Which type of tourism matters to the regional economic growth? The cases of Spain and Italy. **International journal of tourism research**, 10(2), 127-139.
24. Cortés-Jiménez, I., & Pulina, M. (2006). A further step into the ELGH and TLGH for Spain and Italy.
25. Cortes-Jimenez, I., & Pulina, M. (2010). Inbound tourism and long-run economic growth. **Current Issues in Tourism**, 13(1), 61-74.
26. De Vita, G., & K. S. Kyaw. (2016a). Tourism Development and Growth. **Annals of Tourism Research** 60 (9), 23–26.
27. Eugenio-Martín, J., Martín Morales, N., & Scarpa, R. (2004). Tourism and economic growth in Latin American countries: A panel data approach.
28. Faber, B., & Gaubert, C. (2019). Tourism and economic development: evidence from Mexico's coastline. **American Economic Review**, 109(6), 2245-93.
29. Fahimi, A., Saint Akadiri, S., Seraj, M., & Akadiri, A. C. (2018). Testing the role of tourism and human capital development in economic growth. A panel causality study of micro states. **Tourism management perspectives**, 28, 62-70.
30. Fayissa, B., Nsiah, C., & Tadesse, B. (2009). Tourism and economic growth in Latin American countries (LAC): Further empirical evidence. **Department of Economics and Finance working paper series**.
31. Paramati, S. R., Alam, M. S., & Chen, C. F. (2017). The effects of tourism on economic growth and CO2 emissions: a comparison between developed and developing economies. **Journal of Travel Research**, 56(6), 712-724.
32. Ghaderi, Z., Saboori, B., & Khoshkam, M. (2017). Does security matter in tourism demand? **Current Issues in Tourism**, 20(6), 552-565.
33. Heritage Foundation, (2015), **Index of Economic Freedom** (available at <http://www.heritage.org/research/features/index/scores.cfm>.)

34. Islam, N. (1995). Growth empirics: a panel data approach. **The Quarterly Journal of Economics**, 110(4), 1127-1170.
35. Islam, N. (2003). What have we learnt from the convergence debate? **Journal of economic surveys**, 17(3), 309-362.
36. Jaforullah, M. (2015). International tourism and economic growth in New Zealand. **Tourism Analysis**, 20(4), 413-418.
37. Kumar, R. A. (2019). The Impact of Inbound Tourism on Economic Growth of Nepal. **International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences**, 9(3), 183-195.
38. Marin, D. (1992). Is the export-led growth hypothesis valid for industrialized countries? **The Review of Economics and Statistics**, 678-688.
39. Schubert, S. F., Brida, J. G., & Risso, W. A. (2011). The impacts of international tourism demand on economic growth of small economies dependent on tourism. **Tourism Management**, 32(2), 377-385.
40. Simnudić, B., & Kuliš, Z. (2016). Tourism and Economic Growth in Mediterranean Region: Dynamic Panel Data Approach. **Acta Economica Et Turistica**, 1(2), 177-196.
41. United Nations World Tourism Organization, (2018). **World Tourism Barometer**, 2018 Report. Madrid: UNWTO.
42. UNWTO (2012). **Yearbook of tourism statistics**, Available at <http://statistics.unwto.org/content/yearbook-tourism-statistics>.
43. UNWTO (2018). **Yearbook of tourism statistics**, Available at <http://statistics.unwto.org/content/yearbook-tourism-statistics>.
44. World Travel and Tourism Council (2019). **The economic impact of tourism**. London: WTTC.
45. WTO. (2012). **"Yearbook of tourism statistics"**; Madrid: World Tourism Organization.
46. Zuo, B., & Huang, S. (2018). Revisiting the tourism-led economic growth hypothesis: The case of China. **Journal of Travel Research**, 57(2), 151-163.